

พระมหากษัตริย์ ข้าราชการและประชาชน:
มุมมองผ่านการเสด็จประพาสต้นคราวแรกของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ปิยนาด บุนนาค

บทคัดย่อ

มุมมองเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ ข้าราชการและประชาชน ผ่านการเสด็จประพาสต้นคราวแรก (๑๔ กรกฎาคม - ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๗) ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือ “การประพาส” และ “การปฏิบัติหน้าที่” ในฐานะต่างๆ กันของบุคคลทั้ง ๓ สถานะ พระมหากษัตริย์ในฐานะพระผู้นำแห่งแผ่นดิน ทรงประพาสปฏิบัติตนเยี่ยงสามัญชน เพื่อจะได้ทรง “รับรู้” ชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนตามสภาพที่เป็นจริงด้วยพระองค์เอง ไม่ผ่านเพียงการทอดพระเนตรรายงาน หรือการทรงฟังคำกราบบังคมทูลจากข้าราชการเท่านั้น ขณะเดียวกันก็เป็นการติดตามและประเมินผลการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินในส่วนภูมิภาคกับทั้งเป็นการทดลองใช้การคมนาคมแบบใหม่ที่ทรงวางรากฐานไว้ด้วย ในขณะเดียวกันข้าราชการผู้ตามเสด็จซึ่งล้วนมีบทบาทสำคัญยิ่งในการบริหารบ้านเมืองในระบบราชการแบบใหม่ ก็เกิดความ “เข้าใจและเข้าถึง” ประชาชนอันนำไปสู่การปรับปรุงงานในส่วนที่ตนเองมีหน้าที่รับผิดชอบในกระบวนการปฏิรูปบ้านเมืองตามพระบรมราโชบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนประชาชนก็ได้มีโอกาสนำเข้าเฝ้าฯ แสดงความเป็นตัวตนของตัวเองทั้ง “ทุกข์และสุข” ให้ทรงทราบโดยไม่รู้เลยว่าบุคคลที่ตนได้ “เลี้ยงอาหาร” และ “สนทนาวิสาสะด้วยอย่างใกล้ชิด” คือ เจ้าชีวิตและเจ้าแผ่นดินของตนจากการประพาสปฏิบัติตามฐานะดังกล่าว สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์อันงดงามระหว่างพระมหากษัตริย์กับข้าราชการและประชาชน นั่นคือ “ความรัก ความเมตตา และความกรุณา” ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงมีต่อพลกนิกรของพระองค์ทั้งข้าราชการและประชาชน ในลักษณะที่ “บิดามิต่อบุตร” ในขณะเดียวกัน ข้าราชการผู้มีความจงรักภักดีต่อพระองค์อย่างเต็มเปี่ยมอยู่แล้วก็ขวนขวายที่จะบริหารราชการบ้านเมืองเพื่อประโยชน์สุขของประชาชนอย่างเต็มสติกำลังเป็นการสนองพระมหากษัตริย์

ของพระองค์และสนองคุณประเทศ ส่วนประชาชนซึ่งมีความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่แล้วในเชิงนามธรรมในระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช การเสด็จประพาสต้นก็ยิ่งทำให้พวกเขาได้ตระหนักถึงความรักพระเมตตา และพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ต่อตนเองอย่างเป็นรูปธรรม ซึ่งทำให้เกิดความซาบซึ้งและจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นทวีคูณ นำไปสู่การถวายพระราชสมัญญานามแด่พระองค์ว่า “สมเด็จพระปิยมหาราช” ในเวลาต่อมา ซึ่งยังคงเป็นที่เคารพเทิดทูนของประชาชนชาวไทยทุกหมู่เหล่าตราบจนทุกวันนี้

* เสนอในที่ประชุมราชบัณฑิตและภาควิชาสังคมศาสตร์และการเมือง ราชบัณฑิตยสถาน วันพุธที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๓ เวลา ๑๐.๓๐-๑๑.๓๐ น.

King, Officials and People: Perspectives on the First Royal Private Tour Of King Chulalongkorn

The perception about the king, nobility and the people through the first royal private (incognito) tour of King Chulalongkorn (14 July- 7 September 1904) rested on divergent patterns of “behaviour” and “functioning” accompanying the three different statuses. The king, the leader of the country, behaved in the same manner as the commoner in order that he could be able to “perceive” the livelihood of his subjects as it really was by first hand experience rather than only to have it reported by aristocrats. At the same time the trip was also to observe and evaluate the outcomes of his previous regional administrative reform, as well as a tryout of the modern communications system he had just constituted. By the same token, the officials who accompanied the tour, were the ones who played enormously important administrative roles in the newly founded modern administrative system. Along the course of the tour, these powerful aristocrats could develop their understanding and could get close to the commoners. As a result, they could make an appropriate adjustment to the functions under their responsibilities, which were important parts of the progressive reforms of Thailand under King Chulalongkorn’s direction at the time. As for the people, they could be able to meet the king in private and be able to convey to him their personality, happiness and sorrow, in a straight forward way without their acknowledgement that the man, with whom they had meals and close conversations, was their sovereign lord of life and land. The behavioural conduct according to such statuses reflected a beautiful relationship between the king, state officials and the commoners.

It was “love, indulgence, and kindness”, which the king showed towards his subjects, both the officials and the commoners alike, in the same manner as “a father behaves with his own children”. At the same time, the bureaucrats, who had the utmost loyalty wholeheartedly to the king, eagerly administered the country for the benefits of the people as their service to the king and the country. As for the commoners, they already had their abstract loyalty to the king according to the absolute monarchy governance. The first royal private tour opened to them opportunities to realize the love, indulgence, and kindness of their king in concrete terms and, therefore, brought to them the multiplied feeling of appreciation and gratefulness to the king. This led to the offering to King Chulalongkorn, “the Great Beloved King”, who has been highly worshiped by all groups of the Thai until the present.

ความนำ

แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคตมาถึง ๑๐๓ ปีในพุทธศักราช ๒๕๕๖ นี้แล้วก็ตาม (เสด็จสวรรคตวันที่ ๒๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๕๓) แต่พระราชกรณียกิจที่ทรงคุณประโยชน์นานับการแก่ประเทศชาติและประชาชนยังคงจารึกอยู่ในความทรงจำของปวงชนชาวไทยตราบนานเท่านี้ โดยเฉพาะพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงมีต่ออาณาประชาราษฎร์โดยทั่วหน้ากัน อันสะท้อนให้เห็นความรักที่ทรงมีต่อทวยราษฎร์ของพระองค์เปรียบดัง “บิดารักบุตร” ซึ่ง “ย่อมยินดีด้วยในเวลามีความสุขและจะช่วยปลดเปลื้องอันตรายในเวลามีภัยได้ทุกซ์”^๑ ทั้งนี้รวมไปถึงบรรดาข้าราชการผู้มีส่วนช่วยในการ “ปกบ้านป้องเมือง” จากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกในสมัยปฏิรูปประเทศ ความรักซึ่งกอปรด้วยพระเมตตาและพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ส่งผลให้ข้าราชการและประชาชนมีความจงรักภักดีต่อพระองค์ “ทบทวีขึ้น” อย่างประมาณมิได้จวบจนปัจจุบัน เรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับข้าราชการและประชาชน สามารถมองเห็นได้ผ่านมุมมองการเสด็จประพาสต้นคราวแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่มาของการเสด็จประพาสต้น^๒

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชอัธยาศัยโปรดการเสด็จประพาสตามสถานที่ต่างๆ มาตั้งแต่ครั้งยังทรงพระเยาว์ในรัชกาลที่ ๔ ทั้งนี้มาจากปัจจัยสำคัญคือ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถมักโปรดให้พระองค์ตามเสด็จพระราชดำเนินไปยังสถานที่ต่างๆ อยู่เสมอ เช่น คราวเสด็จประพาสเมืองจันทบุรีใน พ.ศ. ๒๔๐๑ ขณะพระชนมายุเพียง ๕ พรรษา (เสด็จพระราชสมภพวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๖) อีกครั้งหนึ่งเสด็จขึ้นไปนมัสการพระพุทธชินราชที่เมืองพิษณุโลกตามราชประเพณีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๙ ขณะพระชนมายุ

^๑ ประยูร ธวัชพันธุ์, **ประวัติศาสตร์ประพาสต้น**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๕๒๔), หน้า ๓๕๒.

๑๓ พรรษา และครั้งสุดท้ายตามเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรสุริยุปราคา เต็มดวงที่ตำบลหัวก้าว เมืองประจวบคีรีขันธ์เมื่อวันที่ ๑๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ ขณะพระชนมายุ ๑๕ พรรษา และหลังจากเสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติ เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นต้นมา ก็ยังคงโปรดการเสด็จประพาสตามสถานที่ต่างๆ ในพระราชอาณาจักรและต่างประเทศอยู่เสมอทั้งอย่างเป็นทางการและเป็นการส่วนพระองค์ ดังความตอนหนึ่งในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ตำรงราชานุภาพว่า

...พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชอัธยาศัยโปรดฯในการเสด็จประพาส ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมา เสด็จประพาสแทบทุกปี เสด็จไปตามหัวเมืองน้อยใหญ่ในพระราชอาณาเขตบ้าง เสด็จไปถึงต่างประเทศบ้าง ได้เคยเสด็จตามมณฑลหัวเมืองในพระราชอาณาเขตทั่วทุกมณฑล เว้นแต่ มณฑลภาคพายัพ มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลอุดร และมณฑลอีสาน เท่านั้น ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ทางคมนาคมถึงมณฑลเหล่านั้นจะไปมายังกันดารนัก เปลืองเวลาและลำบากแก่ผู้อื่น จึงรออนุญาตเสด็จจนตลอดรัชกาล...^๒

มูลเหตุสำคัญของ การเสด็จประพาสต้น เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นโดยมิได้มีการวางแผนมาก่อน กล่าวคือ ใน พ.ศ.๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปยังพระราชวังบางปะอินเพื่อประทับพักผ่อนพระอิริยาบถดังเช่นทุกครั้ง แต่ขณะที่ประทับอยู่นั้น ทรงมีพระอาการประชวรแพทย์หลวงได้ตรวจพระอาการและพบว่า เป็นเพราะทรงประกอบพระราชกรณียกิจอย่างตรากตรำมาเป็นเวลานาน ทรงมีพระราชกังวลเกี่ยวกับพระราชภารกิจในงานราชการ จึงกราบบังคมทูลถวายความเห็นให้เสด็จประพาสไปยังสถานที่ที่ห่างไกล เพื่อให้ทรงว่างเว้นจากพระราชภารกิจไปช่วงระยะเวลาหนึ่งจึงจะทรงสามารถรักษาพระสุขภาพอนามัยให้กลับหายเป็นปกติได้ ในครั้งนั้นบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ที่ตามเสด็จได้

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

พร้อมกันกราบบังคมทูลให้ทรงทำตามที่แพทย์หลวงถวายคำแนะนำ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราชดำริเห็นชอบด้วย^๑ ซึ่งอาจเป็นเพราะส่วนหนึ่งมาจากการที่พระองค์เองทรงมีพระราชอัธยาศัยโปรดการเสด็จประพาสไปยังสถานที่ต่างๆ อยู่แล้ว เหตุการณ์ครั้งนั้นจึงเป็นที่มาของการเสด็จประพาสต้นเป็นครั้งแรก

อนึ่ง การเสด็จประพาสต้นนี้ยังพ้องกับพระอุปนิสัยของพระเจ้ากาหลิบฮารูน อัลราชจิต ผู้โปรดปรานการเสด็จทอดพระเนตรบ้านเมืองในยามค่ำคืนเป็นการส่วนพระองค์ ซึ่งคงเป็นเรื่องราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดปรานมาก ถึงกับทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในลิลิตนิทราชาคริตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒^๔ ก่อนการเสด็จประพาสต้นคราวแรก พระอุปนิสัยของพระเจ้ากาหลิบ องค์นี้อาจเป็น “แรงบันดาลใจ” ส่วนหนึ่งในพระราชนิพนธ์การเสด็จประพาสต้นของพระองค์

ความหมายของการเสด็จประพาสต้น

“การเสด็จประพาสต้น” เดิมเรียกว่า “เที่ยวเรือปิกนิก (picnic)” หรือ การเสด็จประพาสไปรเวต สาเหตุที่นำคำว่า “ต้น” มาต่อท้าย “การเสด็จประพาส” นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ในพระนิพนธ์จดหมายเหตุเรื่องประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ (เสด็จประพาสต้น ร.ศ. ๑๒๓) เมื่อข้าราชการผู้ตามเสด็จสามารถซื้อเรือมาดประทุน ๔ แจว ได้ลำหนึ่งในวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ความตอนหนึ่งว่า

...ไปจนถึงวัดเพลง จึงซื้อเรือมาดประทุน ๔ แจวได้ลำ ๑
พระราชทานชื่อว่า เรือต้น ได้ยินรับสั่งถามให้แปลกันว่าเรือต้นแปล
ว่าอะไร บางท่านแปลว่าเรือเครื่องต้น บางท่านแปลว่าเรือทรง
อย่างในเห่เรือว่า “ทรงเรือต้นงามเฉิดฉาย” ดังนี้ แต่บางท่านก็แปล

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุเรื่องประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ (เสด็จประพาสต้น ร.ศ. ๑๒๓) ใน **เสด็จประพาสต้น**, (เขียนใหม่: บริษัทสันติภาพแพ็คพริ้นท์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๑-๒.

^๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **ลิลิตนิทราชาคริต: พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, (พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๔๙๑).

เอาตื่นๆ ว่าหลวงนายคักดี เป็นคนคุมเครื่องมหาดเล็กตามเสด็จ หลวงนายคักดี อัน รับสั่งเรียกว่าชื่อ ตาอัน ตาอัน เสมอ คำว่าเรือ ต้นนี้ก็จะแปลว่าเรือตาอันนั่นเอง แปลชื่อเรือต้นกันเป็นหลายอย่าง ดังนี้ อย่างไรก็ตามจะถูกต้องก็ไม่ทราบแน่ แต่วันนี้ก็ว่าจะเสด็จกลับมาถึง เมืองราชบุรีเกือบยาม ๑ ด้วยต้องทวนน้ำเขี้ยวมาก เห็นย่อยอบ มาตามกัน เริ่มเรียกการประพาสวันนี้ว่า ประพาสต้น เลยเป็นมูล เหตุที่เรียกการประพาสไปเรเวตในวันหลังๆ ว่าประพาสต้นต่อมา...^๔

ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้ให้คำอธิบายความหมายของ “ประพาสต้น” ว่าเที่ยวไปเป็นการส่วนพระองค์, เที่ยวไปอย่างไม่เป็นทางการ, ใช้ว่า เสด็จประพาสต้น^๕

“การเสด็จประพาสต้น” หมายถึง การเสด็จเที่ยวเล่นอย่างสามัญชนธรรมดา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะเสด็จฯ ไปยังสถานที่ต่างๆ อย่างที่สามัญชนเดินทางและประสบกับสภาพอย่างที่สามัญชนประสบ พร้อมกันนั้นก็เป็นการพยายามทำพระองค์ให้กลมกลืนกับสภาพแวดล้อมเพื่อให้ผู้ใต้เจ้าพระองค์ได้ โดยไม่โปรดให้มีท้องตราสั่งหัวเมืองให้จัดที่ประทับแรมหรือเตรียมการรับเสด็จแต่อย่างใด ไม่มีผู้ใดล่วงรู้เวลาและสถานที่ที่จะเสด็จฯ นอกจากพระองค์เอง แม้แต่คณะที่ตามเสด็จก็ไม่ทราบเส้นทางล่วงหน้า^๖ การเสด็จประพาสต้นนี้เป็นการเสด็จเยี่ยมราษฎรส่วนพระองค์มักจะเสด็จโดยทางชลมารคด้วยเรือมาดแก่ ๔ แจว มีบางครั้งเสด็จฯ โดยรถไฟ ทรงพระภูษาลำลองอย่างสามัญชนและทรงปลอมพระองค์เป็นข้าราชการบริพาร ในฐานะผู้ตามเสด็จ ส่วนใหญ่โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้อยยาเธอที่มีพระพักตร์ละม้ายคล้ายคลึงกับพระองค์ เป็นพระเจ้าอยู่หัวแทนพระองค์ ทั้งนี้

^๔ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุเรื่องประพาสต้น ในรัชกาลที่ ๕ (เสด็จประพาสต้น รศ. ๑๒๓) ใน **เสด็จประพาสต้น**, (เชียงใหม่: บริษัทสันติภาพ แพ็คพรีนติ้งจำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๑๑-๑๒.

^๕ **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**, (กรุงเทพฯ: นานามีบุ๊กส์พับลิเคชันส์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๖๓.

^๖ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุเรื่องประพาสต้น ในรัชกาลที่ ๕ (เสด็จประพาสต้น รศ. ๑๒๓) ใน **เสด็จประพาสต้น**, หน้า ๒.

เพื่อให้ได้ทรงสนทนาคำความคุ้นเคยกับราษฎรและทรงรับรู้ถึงปัญหาความทุกข์ยากของคนเหล่านั้นด้วยพระองค์เอง โดยราษฎรจะไม่เกิดความเกรงขามจนไม่กล้าพูดความจริงและเพื่อไม่ต้องผ่านคำพิพากษาของข้าราชการปกครอง การเสด็จประพาสต้นกับพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบริพารที่ใกล้ชิดนอกจากจะทรงได้พักผ่อนพระราชอิริยาบถแล้ว ยังได้ทอดพระเนตรสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรตามหัวเมืองเพื่อจะได้พระราชทานความช่วยเหลือต่อไป

ลักษณะของการเสด็จประพาสต้น

การเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ นั้นนับได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการเสด็จประพาสซึ่งผิดไปจากพระราชประเพณีเดิม คือ การปลอมพระองค์ไม่ให้ฝ่ายหัวเมืองและราษฎรได้รู้ตัว เพื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้สอดส่องดูแลทุกข์สุขของประชาชนอย่างใกล้ชิด ส่วนใหญ่เป็นการเสด็จประพาสตามลำน้ำโดยขบวนเรือปิกนิกฟางด้วยเรือไฟ โดยในชั้นแรกมิได้ทรงกำหนดระยะเวลาและสถานที่ที่จะเสด็จฯ ไปอย่างชัดเจนแน่นอน แต่ทรงกำชับบรรดาเจ้าเมืองและเจ้ากระทรวงมิให้จัดการรับเสด็จใดๆ โปรดให้เรือล่องไปตามแม่น้ำลำคลองเข้าไปตามหมู่บ้านโดยมิให้ชาวบ้านรู้ว่าใคร ให้เข้าใจไปว่าเป็นเรือขุนนางมหาดเล็กตามเสด็จ ต่อมาก็ทรงใช้วิธีนี้เสด็จฯ ไปตามหัวเมืองต่างๆ โดยทรงแวะเยี่ยมเยียนราษฎรจนถึงที่อยู่เสมอ

ในการเสด็จประพาสต้นนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสือกผู้ใกล้ชิดตามเสด็จหลายคน มีทั้งพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ และข้าราชการผู้ใกล้ชิด บุคคลที่ตามเสด็จ ในการเสด็จประพาสดังกล่าวนี้จึงถูกเรียกว่า “เพื่อนเที่ยว” ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์ที่ไม่ได้ตามเสด็จประพาสด้วย แต่ช่วยแบ่งเบาพระราชภาระในการบริหารราชการสนองพระบรมราโชบายของพระองค์ ได้แก่ พระเจ้าน้องยาเธอผู้เป็นเสนาบดีกระทรวงต่างๆ โดยจะทรงมีพระราชหัตถเลขาปรึกษาหารือข้าราชการอยู่เสมอ

“เพื่อนเที่ยว” ที่มีชื่อปรากฏอยู่ในการเสด็จประพาสต้นแต่ละครั้ง (ตามพระอิสริยยศและบรรดาศักดิ์ในขณะนั้น) เช่น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ พระเจ้า

น้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสาตร ศุภกิจ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธสยามกุฎราชกุมาร (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอภัยวงศ์ เตชวรุฑ กรมหลวงนครราชสีมา พระยาสุรวงค์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค) และ จมื่นเสมอใจราช (อัน นรพัลลภ)

สำหรับการเสด็จประพาสต้นคราวแรก สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ข้าราชการผู้โดยเสด็จตัวในครั้งนั้นได้ทรงบรรยายลักษณะการเสด็จประพาสต้น ซึ่งเป็น “ต้นแบบ” ของการเสด็จประพาสต้นครั้งต่อๆ มา ความตอนหนึ่งว่า

...การเสด็จประพาสต้นครั้งนั้น จึงมิได้เสด็จโดยกระบวนหลวงอย่างเคยเสด็จเสียบมณฑลมาแต่ก่อน มีแต่เรือพลับพลาพ่วงเรือไฟไป ถ้าจะประทับแรมที่ไหนก็จอดเรือพลับพลาประทับแรมที่นั้นไม่ให้ปลุกพลับพลาฝาเสื่อน แต่ถึงกระนั้นเรือพลับพลาหลายลำด้วยกัน และเป็นเรือขึ้นไปจากกรุงเทพฯ เมื่อกระบวนเรือพลับพลาผ่านไปทางไหน ผู้คนก็รู้ว่าเป็นกระบวนเสด็จ ที่ตามวัด พระสงฆ์ก็ลงสวดถวายไชยมงคล ตามบ้านเรือนราษฎรก็ตกแต่งเครื่องบูชา รับเสด็จตลอดทาง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสว่า เสด็จในเรือพลับพลาไม่เห็นแปลกอันใดกับเสด็จเสียบมณฑลอย่างแต่ก่อน ไม่สมกับที่เสด็จไปเที่ยวประพาส เพื่อแต่สำราญพระราชหฤทัยอย่างเดียว จึงทรงพระราชดำริให้จัดกระบวนใหม่เรียกกันในพวกที่ตามเสด็จว่า “กระบวนประพาสต้น” คือทรงเรือมาดแก่ง ๔ แจวอย่างเช่นที่ข้าราชการใช้กันลำ ๑ มีเรือมาดประทุน ๔ แจวเป็นเรือเครื่องอีกลำ ๑ พ่วงเรือไฟเล็กไปแต่ ๒ ลำ เวลาเข้าปล่อยกระบวนเรือพลับพลาให้ตรงไปยังที่ประทับแรม เสด็จในกระบวนเรือประพาสต้นแต่โดยลำพัง ตามหลังกระบวนเรือพลับพลาไปห่างๆ บ้าง บางทีก็แยกไปคนละทาง ถ้าเสด็จไปพบที่ไหนเหมาะดังเช่นวัดหนึ่งวัดใดซึ่งมีศาลาร่มรื่นรื่นโหลฐาน ก็จอดแวะเรือพระที่นั่งขึ้นประทับทำเครื่องเสวยเวลากลางวัน เสวยแล้ว

จึงเสด็จลงเรือประพาสต้น ตามไปยังเรือพลับพลาแรมในเวลาเย็นๆ
เสด็จประพาสอย่างนี้ทุกวัน ไม่บอกให้ผู้ใดทราบ ผู้คนตามระยะทาง
จึงเข้าใจว่า เสด็จในกระบวนเรือพลับพลา เวลาเรือกระบวน
ประพาสต้นไปที่ไหน ก็ไม่มีใครใครรู้จัก ได้ทอดพระเนตรเห็นการ
งานของราษฎรที่เป็นอยู่ในพื้นเมืองโดยมิได้เตรียมรับเสด็จ และ
บางทีก็สนทนากับราษฎรได้ทรงทราบกิจสุขทุกข์ที่เขากราบทูล โดย
เขาสาคัญว่าบอกเล่าแก่คนสามัญ เกิดประโยชน์ประจักษ์แจ้งแก่
พระราชหฤทัยขึ้นด้วยอีกอย่าง ๑ จึงพอพระราชหฤทัย ในการที่
เสด็จอย่างประพาสต้นยิ่งกว่าเสด็จโดยกระบวนหลวง...^๔

หลักฐานเอกสารเกี่ยวกับการเสด็จประพาสต้นคราวแรก

การเสด็จประพาสต้นคราวแรกนี้มีปรากฏหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษร
ในหนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ ฉบับวันศุกร์ที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ.๒๔๔๗ หน้า ๕
เขียนไว้ว่า “วันที่ ๑๔ กรกฎาคม เสด็จออกจากบางปะอิน (ล่องแม่น้ำเจ้าพระยา
ลงมา) ประทับแรมที่หนองบุนนาค ทรงทอดพระเนตรสวนแห่งหนึ่ง แล้วจึงเสด็จไป
ประทับแรมที่หนองแขม คลองภาษีเจริญ...”^๕ แต่หลักฐานเอกสารที่สำคัญให้รายละเอียด
ของการเสด็จประพาสต้นครั้งนี้ของผู้มีส่วนร่วมในเหตุการณ์แบบที่เรียกในเชิง
วิชาการว่า “ประจักษ์พยาน” (eyewitness) คือ หนังสือจดหมายเหตุเรื่องประพาสต้น
ในรัชกาลที่ ๕ (เสด็จประพาสต้น ร.ศ. ๑๒๓) พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ผู้ได้ตามเสด็จ
อย่างใกล้ชิด ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ความตอนหนึ่งว่า

...หนังสือจดหมายเหตุประพาสต้นนี้ เป็นจดหมายเหตุ
เล่าเรื่องตามเสด็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ประพาสหัวเมืองเมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) เรียก
กันว่า “คราวเสด็จประพาสต้น” นิยมว่าสนุกกว่าเสด็จคราวอื่นๆ

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๗-๑๓๘.

^๕ หนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ ฉบับวันศุกร์ที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ.๒๔๔๗, หน้า ๕.

โดยมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยุพราช มีรับสั่งให้ข้าพเจ้าแต่งถวาย โดยพระบรมราชานุญาตของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๕ สำหรับพิมพ์ในหนังสือทวีปัญญา ซึ่งออกเป็นรายเดือนในสมัยนั้น

เมื่อแต่งหนังสือเล่มนี้ข้าพเจ้าคิดเห็นว่า ถ้าแต่งเป็นสำนวนอย่างจดหมายเหตุในทางราชการเห็นจะไม่น่าอ่าน เหมือนอย่างเป็นทำนองเล่าสู่กันฟัง เพราะทางสำนวนอาจจะเล่าเรื่องที่ซับซ้อนได้สะดวก จึงแกลังแต่งให้เป็นจดหมายของนายทรงอาณุภาพ หุ้มแพร มหาดเล็กที่ได้ไปตามเสด็จมีถึงมิตรคน ๑ ชื่อว่า นายประดิษฐ์ เล่าเรื่องเสด็จประพาสครั้งนั้นให้ทราบ ชื่อบุคคลทั้งหลายที่ปรากฏในจดหมายได้เรียกตามตรงเป็นพื้น แต่ที่แกลังเรียกเป็นชื่อพรางมีอยู่บางแห่ง สำหรับจะให้เข้ากับเรื่อง มิใช่ประสงค์จะปิดบังอย่างไร...^{๑๐}

หนังสือจดหมายเหตุเรื่องประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ (เสด็จประพาสต้น ร.ศ. ๑๒๓) นี้ นับเป็นหลักฐาน “มรดกความทรงจำ” ที่มีคุณค่าอย่างยิ่งในทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและภูมิปัญญาของไทยในรัชกาลที่ ๕

เส้นทางเสด็จประพาสต้นคราวแรก

ในการเสด็จประพาสต้นคราวแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ระหว่างวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ถึงวันที่ ๗ สิงหาคม เป็นเวลารวม ๒๕ วันนั้น เป็นการเสด็จโดยทางเรือจากบางปะอินล่องลงมาตามแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านเมืองนนทบุรี เข้าคลองบางกอกใหญ่ คลองภาษีเจริญ ฝั่งธนบุรี แล้วเสด็จฯ เข้าคลองดำเนินสะดวกเมืองราชบุรี เสด็จผ่านแม่น้ำแม่กลองไปเมืองเพชรบุรี ผ่านลำน้ำเมืองเพชรบุรี เสด็จประพาสทางทะเลแล้วเสด็จฯ เข้าปากน้ำท่าจีน ทรงแวะเมืองสมุทรสงคราม และคลองสุนัขหอน แล้ว

^{๑๐} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **เรื่องเดิม**, อธิบาย, ไม่ปรากฏหมายเลขหน้า.

เสด็จฯ ต่อไปยังเมืองสมุทรสาคร เสด็จประพาสคลองภาษีและคลองสองที่น้องตาม ลำดับ แล้วเสด็จฯ ไปยังเมืองสุพรรณบุรี เข้าคลองบางปลาม้า และคลองจรเข้ใหญ่ เสด็จฯ กลับมายังพระนครศรีอยุธยาถึงบางปะอิน แล้วประทับรถไฟพิเศษเสด็จฯ กลับ กรุงเทพฯ ในระหว่างเส้นทางเสด็จประพาสต้นบางครั้งก็เสด็จโดยรถไฟซึ่งเป็นผลส่วน หนึ่งมาจากการปฏิรูปบ้านเมืองของพระองค์

มุมมองเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ ข้าราชการ และประชาชนผ่านการเสด็จ ประพาสต้นคราวแรก

พระมหากษัตริย์

การเสด็จประพาสต้นคราวแรกได้ให้มุมมองเกี่ยวกับพระราชอุปนิสัยและ พระราชจริยวัตรในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายประการ ได้แก่

๑. ทรงต้องการ “รับฐิ” ทุกข์สุขของประชาชนด้วยวิธีการปฏิบัติด้วย พระองค์เอง

๑.๑ การ “พักแรม” “เดินตลาด” และ “ทำครัว” แบบสามัญชน ตลอด การเสด็จประพาสต้น พระองค์มักประทับแรมและ “ทำครัว” ตามหน้าวัดต่างๆ แจกเช่นสามัญชนคนเดินทางทั่วไป หรือผู้คนที่พักอาศัยอยู่บนเรือนแพตามแม่น้ำ ลำคลองในขณะนั้น ดังตัวอย่าง

วันที่ ๑๔ กรกฎาคม เวลาเย็นเสด็จฯ มาประทับแรมที่หน้าวัดเขมา ภิรตาราม จอดเรือพระที่นั่งเข้ากับหน้าวัด ใช้ศาลาน้ำหน้าวัดเป็นท้องพระโรง

วันที่ ๑๕ กรกฎาคม เสด็จฯ ประทับแรมที่หน้าวัดหนองแขม

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม เสด็จฯ ตามคลองวัดประตู่ หยุดพักทำครัว เสวยเข้าที่วัดนี้

บางครั้งก็ทรงแวะพักหน้าเรือนของชาวบ้าน โดยทรงรับสั่งให้ผู้ตามเสด็จ ไปขออนุญาตเจ้าของเรือนเสียก่อน ดังในวันที่ ๒๑ กรกฎาคม กระบวนเรือเสด็จออก จากคลองวัดประตู่เป็นเวลาเย็นมากแล้ว เรือไฟลากล่องมาถึงแม่น้ำใหญ่จนจะค่ำ ก็หา ที่ทำครัวเย็น เห็นบ้านแห่งหนึ่งสะอาดสะอาด มีเรือนแพอยู่ริมนี้ รับสั่งว่า ที่นี้เห็นจะ

พออาศัยเขาทำครัวได้ จึงได้ขออนุญาตจากเจ้าของบ้านซึ่งเป็นภรรยานายอำเภอ ก็ได้
รับอนุญาตโดยไม่รู้จักกันมาก่อน^{๑๑}

นอกจากวัดแล้วตลาดสดตามเส้นทางเสด็จฯ เป็นสถานที่ที่โปรดเสด็จ
ประพาส คงเป็นเพราะทำให้ทรงเห็น “ภาพชีวิต” หลากหลายของผู้คนจำนวนมากจาก
ชุมชนต่างๆ ซึ่งมาพบปะกันที่ตลาดเพื่อประกอบกิจการงานอาชีพของตน ได้แก่
การนำผลผลิตทางเกษตรกรรม การประมง หัตถกรรมพื้นบ้านจากภูมิปัญญาท้องถิ่น
มาวางขาย บ้างก็มาจับจ่ายซื้อของ บ้างก็มา “เดินชมตลาด” พระองค์เองก็โปรดซื้อ
ผลผลิตต่างๆ ของชาวบ้านและทอดพระเนตรวิถีชีวิตผู้คนในลักษณะ “เดินชมตลาด”
เยี่ยงประชาชนทั่วไปด้วย เช่น

วันที่ ๒๑ กรกฎาคม เวลาเช้าเสด็จประพาสตลาดและแวะซื้อเสบียง
อาหารที่ตลาดปากคลองวัดประดู่

วันที่ ๒๒ กรกฎาคม เวลาเช้า เสด็จไปทอดพระเนตรวัดพวงมาลัย
แล้วเสด็จขึ้นไปประพาสตลาดคลองอัมพวา แล้วเลยไปพักเสวยเช้าที่วัดดาวดิงส์

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม เสด็จฯ ถึงท่าจีนในเวลาบ่าย แล้วซื้อเสบียงที่
ตลาดบ้านท่าฉลอม แล้วไปพักทำครัวเย็นที่วัดไทรกกราก

ในการทำครัวนั้นก็โปรดให้ซื้อวัตถุดิบจำพวกพืชผักและเนื้อสัตว์ที่มีผู้นำ
มาขายระหว่างทาง หรือไปหาซื้อที่ตลาดนำมาปรุงเป็นอาหาร

๑.๒ การเดินทางแบบ “ราษฎร” การเดินทางในลักษณะดังกล่าว
เป็นพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีพระราชประสงค์
จะทรงเดินทางแบบราษฎรดังจะเห็นได้จากเมื่อพระองค์เสด็จฯ โดยทางรถไฟ เมื่อ
วันที่ ๒๐ กรกฎาคม พระองค์ประทับรถไฟชั้นที่ ๓ ปะปนไปกับราษฎร “เพื่อจะใคร่
ทรงทราบว่าราษฎรอาศัยไปมากน้อยอย่างไร”^{๑๒} โดยจะไปลงสถานีไพหาราม แต่ปรากฏ
ว่ากระแสน้ำพัดสะพานที่บ้านกล้วยเซไป รถไฟข้ามไม่ได้ ต้องหยุดรถให้คนโดยสาร

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

ลงเดินไปขึ้นรถพ่วงใหม่ พระองค์เองก็ต้องทรง “ลงเดินไต่ทางไปขึ้นรถพ่วงใหม่พากันสะพานข้างโน้น ฝนก็ตก”^{๑๓}

เวลาประมาณ ๒ ชั่วโมง โปรดเกล้าฯ ให้เข้าเรือ ๓ ลำ เป็นเรือประทุน ๒ แจวที่บรรทุกของสวนขึ้นไปขายเสร็จแล้ว โดยให้แจวส่งจากอำเภอโพธารามลงมาส่งที่เมืองราชบุรี

การเสด็จฯ โดยทางรถไฟครั้งนี้มาจากพระราชดำริเมื่อวันที่ ๑๙ กรกฎาคม ซึ่งมีการโจษกันเป็นปัญหาขึ้นอย่างหนึ่งว่า ในเมืองไทยทุกวันนี้ก็มีรถไฟไปมาได้รวดเร็ว ถ้าจะไปเที่ยวกันทางรถไฟสักวันหนึ่งสองวัน ไม่มีอะไรไปเลยมีแต่เงินติดกระเป๋าไปเที่ยวได้หรือไม่ ก็มีการถกเถียงกันเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงต้องการที่จะทดลองดูให้เห็นจริงในวันรุ่งขึ้นด้วยการเสด็จฯ ไปโดยรถไฟแล้วกลับทางเรือทั้งนี้จะมีแต่เงินไปเท่านั้น ซึ่งปรากฏว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นจริง แต่เกิดอุบัติเหตุจากภัยธรรมชาติระหว่างทาง จึงทำให้การเดินทางยากลำบากและล่าช้า แทนที่จะรวดเร็วอย่างที่ควรจะเป็น

นอกจากนี้ยังต้องทรงเผชิญกับภัยธรรมชาติจากน้ำ คลื่น และลม เช่น ในวันที่ ๒๗ กรกฎาคม เสด็จฯ เรือฉลอมแล่นไปจากบางทะเลมาทางทะเลเข้าบ้านแหลม น้ำงวดเรือติดตรงปากอ่าว พายุก็ตั้งมีตมาระบวนเสด็จเกรงว่าถ้าเรืออยู่ข้างจะถูกพายุผู้ที่ตามเสด็จจึงพร้อมใจกันอาสาลงลุยเลนขึ้นเรือกับพวกเจ้าของเรือ พอเรือพ้นต้นเข้าปากน้ำได้ก็ถูกฝนที่ตกลงมาอย่างหนัก

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม เสด็จฯ กระบวนเรือเปิดทะเล แล่นไปออกจากปากน้ำบ้านแหลม เรือแล่นพ้นปากน้ำแม่กลองมาตรงบ้านโรงกึ่งก็ปะทะกับคลื่นที่แรงมาก ทำให้ “เรือโยงแรงขึ้นทุกที”^{๑๔}

วันที่ ๓๑ กรกฎาคม เสด็จฯ ออกจากเมืองสมุทรสาครขึ้นไปตามลำดัดไปพักทำครัวเช้าที่วัดบางปลา และแวะทำครัวเย็นที่วัดดินท่าซึ่ง “...เป็นวัดศาลารวนเรจวนจะหักพัง ข้าถูกฝนถูกพายุ จนกลางคืนจึงได้ออกเรือแจวคล้ำขึ้นมามีดี”^{๑๕}

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงบรรยายต่อมาว่า “รอดตัวที่ได้น้ำขึ้นแจวตามน้ำขึ้นมาจนถึงใกล้บ้านท่านา พบเรือไฟจึงได้พ่วงต่อขึ้นมาถึงพลับพลาแรมเกือบ ๕ ทุ่ม”^{๑๖}

ยิ่งกว่านั้นยังทรงเผชิญกับยุ่งซึ่งเป็นภัยที่ร้ายแรงประเภท “พาหะนำโรคร้ายมาสู่คน” ดังใน วันที่ ๒๖ กรกฎาคม เสด็จทางเรือไปประพาสบางทะเล ประทับแรมที่บางทะเลคืนหนึ่ง ที่นี้สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงปรารภว่า “ยุ่งชุมพอใช้”^{๑๗}

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงให้ข้อสังเกตเมื่อเสด็จประพาสต้นถึงเมืองสุพรรณบุรีในวันที่ ๔ สิงหาคม ว่า “ไม่ถูกฤดูเหมาะ”^{๑๘} เพราะเวลาน้ำในแม่น้ำยังน้อย ทำให้เที่ยวทางเรือขัดข้อง ส่วนทางบกฝนก็ตกทำให้แผ่นดินเป็นหล่มเป็นโคลนไปไหนก็ยาก

จากตัวอย่างต่างๆ ข้างต้น จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง “เดินทาง” และ “ใช้ชีวิต” เยี่ยงประชาชนของพระองค์ ซึ่งมีทั้งความยากลำบาก ปะปนด้วยความทุกข์และความสุข เป็นประสบการณ์ที่เป็นไปไม่ได้ถ้าพระองค์ไม่ได้เสด็จประพาสต้น และนับว่าการเสด็จประพาสต้นทำให้ทรง “รับรู้” และ “เข้าใจ” ความเป็นอยู่ของประชาชนยิ่งขึ้น ขณะเดียวกันก็แสดงถึงความอดทนไม่เกรงต่อความทุกข์ยากลำบากทั้งปวงทั้งๆ ที่ขณะนั้นพระชนมายุ ๕๑ พรรษาแล้ว

๒. ทรงแสวงหา “โอกาส” ที่จะสร้างความสุขให้แก่พระองค์เองและผู้อื่น
ในท่ามกลางความทุกข์ยากลำบาก แม้ต้องทรงเผชิญกับความทุกข์ยากลำบากในการเสด็จประพาสต้นดังกล่าวมาแล้วในประการแรก แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงแสวงหา “โอกาส” ในการสร้างความสุขให้แก่พระองค์และข้าราชการผู้ตามเสด็จ ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนในเหตุการณ์วันที่ ๒๐ กรกฎาคม พระองค์เลือกที่จะเสด็จประทับรถไฟชั้นที่ ๓ และรถไฟขบวนนี้ต้องหยุดรถ เดินทาง

^{๑๖} เพิ่งอ้าง.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

ต่อไปไม่ได้เนื่องจากภัยธรรมชาติ พระองค์เองซึ่งพระชนมายุกว่า ๕๐ พรรษาแล้ว ก็ต้องทรงปฏิบัติเช่นเดียวกับผู้โดยสารถคนอื่น ๆ ดังกล่าวมาแล้ว อย่างไรก็ตามในระหว่างทางผู้ตามเสด็จมี “โอกาส” ซื้อปลาหูสดจากเจ๊กที่เอามาจากเมืองเพชรบุรีกระจาดหนึ่ง แล้วโปรดเกล้าฯ ให้นำมาปรุงอาหาร ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบรรยายว่า “อาหารวันนี้อร่อยเหลือเกิน ดูเหมือนจะกินอิ่มจนเกือบเดินไม่ไหวแทบทุกคน”^{๑๔}

ปฐมเหตุจากเหตุการณ์ครั้งนี้เองทำให้เกิด “ธรรมเนียม” การ “ทำครัวปัจจุบัน” ในการเสด็จประพาสต้นดังสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกความตอนหนึ่งว่า “... บรรดาผู้ที่ได้ไปในวันนั้น ตั้งแต่พระเจ้าอยู่หัวเป็นต้นลงมาพากันเห็นคุณในการทำครัวเลี้ยงกันในเวลาเที่ยวหาความสบายเช่นนี้ ว่าเป็นเหตุให้เจริญอาหารดีกว่าบริโภคอาหารซึ่งถูกทำเป็นอันมาก จึงตกลงกระการให้มีเครื่องครัวปัจจุบันติดไปในเวลาเสด็จประพาสต้นคือ มีหม้อข้าวเตาไฟ ถ้วยชามและเครื่องครัวบรรทุกไปในเรือมหาดเล็ก กำหนดว่าไปถึงตลาดจะมีที่ซื้อหาเสบียงอาหารได้แห่งใดจะแวะซื้อเสบียงอาหาร และไปหาที่ทำครัวเลี้ยงกันในระยะทางทุกโอกาสที่จะมีจะทำได้ ส่วนพวกที่ตามเสด็จนั้นก็แบ่งหน้าที่กันตามถนัด...”^{๑๕}

อีกคราวหนึ่งวันที่ ๒๔ กรกฎาคม เวลาเช้า เสด็จลงเรือฉลอมแล่นไปออกโปรดประพาสลุ่มที่ชาวบ้านจับสัตว์น้ำตามปากอ่าวแม่กลอง โปรดให้ซื้อกุ้ง ปลา ปลาหมึกสดที่ชาวบ้านจับได้ตามลุ่ม แล้วทรง “ประดิษฐ์” เป็นข้าวต้ม ๓ กษัตริย์โดยใช้ปลาทุ กุ้ง และปลาหมึกสดในเช้าวันนั้นเอง ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า “...ตั้งแต่ฉันเกิดมาไม่เคยกินข้าวต้มอร่อยๆ เหมือนวันนั้นเลย...”^{๑๖}

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดการทำอาหารในลักษณะของ “การประดิษฐ์” ให้มีรสชาติเป็นที่ประทับใจแก่ผู้ที่ได้รับพระราชทาน โดยเฉพาะบรรดาข้าราชการที่ตามเสด็จ นับเป็น “ความเพลิดเพลินเบิกบานพระราชหฤทัย” อย่างหนึ่งของพระองค์ซึ่งมักทรงหาโอกาสที่จะ “ประดิษฐ์” อาหาร นอกจาก

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

สวयเองแล้วก็ทรงเพื่อแผ่พระราชทานไปยังผู้อื่นด้วย อาจกล่าวได้ว่า ไม่ว่าจะทรง
ประสบความยากลำบากเพียงใดในระหว่างการเสด็จประพาสต้น แต่ก็ทรงแสวงหา
โอกาสที่จะสร้างความสุขและความเบิกบานทั้งแก่พระองค์เองและผู้อื่นโดยเฉพาะ
การประดิษฐ์อาหารที่มีรสชาติและมีคุณค่าทางโภชนาการพระราชทาน นับเป็นการ
สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับข้าราชการของพระองค์ได้ส่วนหนึ่ง

**๓. ทรงมี “อารมณฺ์ขัน” ในการเปรียบเทียบบุคคลกับสิ่งต่างๆ ให้เป็น
“ลักษณะเฉพาะตัว” ของบุคคลผู้นั้น** ดังเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ในตอนบ่ายระหว่าง
เสด็จประพาสในแม่น้ำอ้อม ทรงมีพระราชดำริว่าเรือลำเดียวอยู่ข้างจะ “ยัดเยียด”
จึงมีพระราชประสงค์จะหาซื้อเรือ ๔ แฉว สำหรับตามเรือมาดพระที่นั่งสักลำหนึ่ง
ผู้ตามเสด็จช่วยกันเสาะหาไปตามทาง ไปเห็นที่บ้านแห่งหนึ่ง จึงแวะเข้าไปถามซื้อได้
ความว่าเป็นเรือของกำนันเหม็น แต่เป็นเรือข่ารดจึงไม่ได้ซื้อ สมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพทรงชี้แจงว่า “...ที่เรียกว่ากำนันเหม็นนั้น ที่จริงแจะซื้อโรกี้ไม่ทราบ
แต่บ้านเรือนของแกเหม็นเต็มที จึงสมมุติกันว่าแกควรจะซื้อเหม็น ขอนี้ฉันเห็นเป็นคติ
ระวังอย่าให้บ้านเรือนสกปรก ถ้าเสด็จประพาสไปแวะพบจะได้รับสมมุติชื่อว่าหลวง
เหม็นพระเหม็นอะไรก็จะเป็นได้...”^{๒๑๐}

พระอารมณฺ์ขันเช่นนี้ย่อมส่งผลให้ผู้ตามเสด็จรู้สึกผ่อนคลายในการเดินทาง
ที่ต้องประสบความยากลำบากในด้านต่างๆ ขณะเดียวกันข้าราชการก็ต้องระวังตัว
เองไม่ให้ประพฤติปฏิบัติในทางที่ไม่เหมาะสมอันจะทำให้ถูกนำมาเปรียบเทียบกับ
สิ่งที่ไม่ดีดัง “กำนันเหม็น”

อนึ่ง การหาซื้อเรือในวันที่ ๑๘ กรกฎาคม จนกระทั่งได้เรือมาเป็นพาหนะใน
การเสด็จประพาสต้นอีกลำหนึ่ง จึงเป็นที่มาของคำว่าเสด็จประพาสต้นดังกล่าวมาแล้ว

๔. ทรงมีพระเมตตาและพระมหากษัตริย์คุณต่อพสกนิกรทุกหมู่เหล่า
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีน้ำพระราชหฤทัยเปี่ยมไปด้วย
พระเมตตาและพระมหากษัตริย์คุณต่อพสกนิกรอย่างทั่วถึงทั้งข้าราชการที่เป็นพระบรม
วงศานุวงศ์ และที่มาจากตระกูลขุนนางรวมทั้งประชาชนทั่วไปด้วย ดังนี้

^{๒๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑.

๔.๑ ข้าราชการ

๔.๑.๑ ทรงฝึกฝนให้เป็นข้าราชการที่ดีเพื่อประชาชนและประเทศชาติ พระมหากษัตริย์คุณต่อข้าราชการจากมุมมองผ่านการเสด็จประพาสต้นเป็นครั้งแรกคือ การที่ทรงนำข้าราชการทั้งที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และที่มาจากตระกูลขุนนางตามเสด็จด้วยก็ทำให้ข้าราชการเหล่านี้ได้รับรู้เกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนเช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการปฏิบัติด้วยตนเองเป็นการ “ฝึก” ให้รู้จักความทุกข์ยากลำบากในการดำเนินชีวิตเยี่ยงสามัญชนย่อมจะทำให้เข้าใจประชาชนอย่างแท้จริงซึ่งจะส่งผลต่อการจัดการปกครองในหน้าที่ของตน ให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น อันจะส่งผลดีต่อประชาชนและประเทศชาติ นั่นก็คือเป็นการแสดงพระมหากษัตริย์คุณต่อประชาชนชาวไทยทั้งปวงในท้ายที่สุด

๔.๑.๒ ทรงให้ “ความเบิกบานสำราญใจ” ระหว่างเผชิญกับความยากลำบาก ด้วยการให้ข้าราชการ “ลิ้มลอง” อาหารพระราชทานที่ทรงประดิษฐ์ขึ้นจากวัตถุดิบสดสะอาดและมีคุณภาพดังปรากฏหลายครั้งในการเสด็จประพาสต้น

๔.๑.๓ ทรงแสดงความห่วงใยและทรงช่วยบรรเทาความทุกข์ยากเมื่อคราวข้าราชการอยู่ในความเดือดร้อนแสนสาหัส ดังกรณีของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งเป็นพระบรมวงศานุวงศ์อาวุโสและเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ทรงเกิดอาการเมาคืนจากการเสด็จประพาสโดยเรือเปิดทะเล ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ขณะล่องลงมาประทับแรมที่บ้านแหลมเมืองเพชรบุรี รัชกาลที่ ๕ ได้ทอดพระเนตรเห็นเรือเปิดทะเลทอดอยู่ที่นั่นหลายลำ รับสั่งว่า เรือเปิดทะเลมีประทุนน่าจะสบายดีกว่าเรือฉลอม ประกอบกับมีผู้กราบบังคมทูลว่าเรือเปิดแล่นใบทะเลเสียตดีกว่าเรือฉลอมด้วย จึงตกลงว่าจะลองเสด็จเรือเปิดทะเลแล่นใบจากบ้านแหลมลงมาปากน้ำท่าจีนเลย เพราะเมืองสมุทรสงครามและคลองสุนัขหอนก็ได้เคยเสด็จประพาสแล้ว

เช้าวันที่ ๓๐ กรกฎาคม เสด็จกระบวนเรือเปิดทะเลซึ่งมีจำนวน ๓ ลำ แล่นใบออกจากปากน้ำบ้านแหลม สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงบรรยายว่า “... ตอนเช้าคลื่นราบได้ลมดี ได้เห็นเรือเปิดทะเลแล่นเสียรวดเร็วดีกว่า

เรือฉลอม จริงตั้งเขาวา...”^{๒๓} เรือแล่นฟันปากน้ำแม่กลองมาตรงบ้านโรงกึ่งก็ปะทะกับ คลื่นที่แรงมากทำให้ “เรือโยงแรงขึ้นทุกที”^{๒๔} ส่งผลให้ผู้ที่ตามเสด็จเมาคลื่นหลายคน รวมทั้งสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพซึ่งถึงกับเมื่อเรือเข้าแม่น้ำมาได้ ก็ทรงมี พระดำริว่า “... ก็นึกสาปส่งว่าขึ้นชื่อว่าเรือเปิดทะเลถึงจะแล่นโอบเสียตึกกว่านี้อีกสัก เท่าใดๆ ก็เห็นจะไม่ยอมไปเรือเปิดทะเลอีกแล้ว...”^{๒๕}

เมื่อสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงสร้างเมาก็ได้รับพระ มหากรุณาธิคุณ ให้เสวยข้าวต้มที่มีรับสั่งให้เก็บไว้พระราชทานโดยเฉพาะ ดังทรงบันทึก ว่า “...เคยไปตามเสด็จทะเลมา ถ้าจะนับเที่ยวก็แทบไม่ถ้วน ไม่เคยเมาคลื่นกับใครง่ายๆ แต่อย่างไรวันนี้คือออกจะสวิงสวายใจคอไม่สู้ปกติ แต่แข็งใจทำหน้าที่ขึ้นมาได้สักชั่วโมง หนึ่ง คลื่นเจ้ากรรมก็หนักขึ้นลงปลายฉันทเองก็ล้มชอนกับเขาอีกคนหนึ่ง ข้าวต้มสักชัตรีย์ ห้าชัตรีย์ อะไรที่ทรงทำในวันนี้รับพระราชทานไม่ไหว ลงนอนแหมอยู่หน้าเสาดอน ศีรษะเรือ...จนเรือแล่นโอบเข้าปากน้ำท่าจีน จึงลุกโง่งขึ้นได้ หัวเหมือนไส้จะขาด เทียวคั่นควาหาอะไรกิน ได้แต่ข้าวต้มซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้เก็บรักษาไว้พระราชทาน ขามหนึ่ง นอกจากนั้นจะเป็นลูกหมากรากไม้อะไรไม่มีเหลือ เพราะพวกที่เขาไม่เมา คลื่นว่ากันเสียชั้นหนึ่งแล้ว เหลืออยู่เท่าใดพวกที่หายเมาคลื่นก่อนฉันทยังช่วยกันข้าเสีย หมด เพราะฉันทออกมาอนแน่วอยู่ทางหัวเรือ ลุกไปไม่ทัน ที่ได้กินข้าวต้มขามหนึ่ง ก็เพราะรับสั่งให้รักษาไว้พระราชทานฉันทโดยเฉพาะ ถ้าหาไม่ข้าวต้มขามนั้นก็คงพลอย สูญไปด้วย...”^{๒๖}

ตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นน้ำพระราชหฤทัยที่เปี่ยมไปด้วยพระเมตตา และพระมหากรุณาธิคุณแม้เรื่องเล็กๆ น้อยๆ ที่ไม่มีผู้ใดนึกถึงซึ่งก็ทำให้ข้าราชการ ผู้ได้รับพระเมตตาและพระมหากรุณาธิคุณจากพระองค์มีความซาบซึ้งและมีความ จงรักภักดีในพระองค์ยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้ว่าสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ผู้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตลอดรัชกาลหลังการปฏิรูประบบบริหาร ราชการแผ่นดิน ได้ทรงประกอบพระกรณียกิจที่ทรงคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติ

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๒๔} เพิ่งอ้าง.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐-๓๑.

นานับการทั้งด้านการปกครอง การต่างประเทศ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี วรรณกรรม และการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ซึ่งโดยพื้นฐานก็คือเป็นไปเพื่อสนองพระราชดำริ และแสดงกตเวทิตาคุณแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นเดียวกับ ข้าราชการส่วนใหญ่ในสมัยนั้น จนกระทั่งแม้พระองค์จะเสด็จสวรรคตไปแล้วก็ตาม ตั้งเมื่อสมเด็จพระยามะวงศ์วราธิราชอนุชาภาพทรงพิมพ์พระนิพนธ์เสด็จประพาสต้นคราว แรกนี้ก็ได้อรรถเขียนไว้ว่า “...ในการพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ ฉันตั้งใจอุทิศส่วนกุศลนั้นถวาย สอนองพระเดชพระคุณแด่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตามสติกำลัง...”^{๒๓๗}

๔.๒ ประชาชน

๔.๒.๑ พระราชทานมิตรไมตรีให้โดยมิถิ์พระองค์พร้อม กับพระราชทานบำเหน็จรางวัลให้ดังจะเห็นได้จากเหตุการณ์ต่อไปนี้

(๑) วันที่ ๑๖ กรกฎาคม คราวเสด็จบ้านยายฝั่งที่คลอง ดำเนินสะดวก ยายฝั่งร้องเชื้อเชิญให้แวะที่บ้านโดยไม่รู้จักว่าใครเป็นใคร ยายฝั่งได้ ยกหม้อข้าวกับกระบะไม้ใส่ขามกะลา มีผักกาดผัดหมู ปลาเค็ม น้ำพริก ออกมาเลี้ยง ซึ่งสมเด็จพระยามะวงศ์วราธิราชอนุชาภาพทรงบันทึกไว้ว่า “...ใครเคยตามเสด็จประพาส ไปรเวตมา แต่ก่อนยอมเข้าใจดีว่าถ้ามีช่องสนุกในการที่จะได้ทรงสมาคมกับราษฎร เกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ที่พระเจ้าอยู่หัวของเราจะเว้นเป็นไม่มี พอยายฝั่งเชิญ พวกเราก็ เข้าล้อมสำรับกับพระเจ้าอยู่หัวด้วยกัน ว่ากันคนละคำสองคำ...”^{๒๓๘} ในที่สุดเจ๊กหวตลูก ขยายมายฝั่งมาช่วยยกสำรับก็จำได้ว่าคล้ายรูปที่เขาตั้งไว้ตามเครื่องบูชาจึง “ลุกขึ้นนั่ง ยองๆ เอาผ้าปูกราบพระเจ้าอยู่หัว”^{๒๓๙} ก่อนเสด็จกลับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวได้พระราชทานเงิน “...เห็นจะหลายสิบเท่าราคาสำรับกับข้าวที่ยายฝั่งเลี้ยง”^{๒๔๐}

(๒) วันที่ ๗ สิงหาคม กระบวนเรือเสด็จประพาสต้น ไม่สามารถหาสถานที่จอดเรือประทับทำเครื่องเสวยอย่างเคยได้ จนสายกินเวลาเคยหยุดพักมาแต่ก่อน จนกระทั่งพบบ้านแห่งหนึ่งอยู่เหนือบ้านกำนันตำบลบ้านบางหลวง

^{๒๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙.

^{๒๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

^{๒๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

^{๒๔๐} เพิ่งอ้าง.

ย้ายเอียง แขวงกรุงเก่า มีสะพานท่าหน้า ต่อสะพานเข้าไปมีโรงเสื่ออยู่ข้างเหนือ
เรือน สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงเขียนแล้วว่า

...ดูลาดเลาดี จึงโปรดให้แฉะเรือพระที่นั่งที่บ้านนั้น ให้ขึ้น
ไปขออาศัยทำเครื่องที่โรงเสื่อผู้ที่ขึ้นไปก่อนไปพบนายข้างกับนาง
พลับ ซึ่งเป็นเจ้าของบ้านจึงบอกว่าเป็นพวกตามเสด็จ จะขออาศัย
ขึ้นพักกินข้าวที่โรงเสื่อสักเวลา ๑ ทั้งนายข้างนางพลับก็มีความ
ยินดีอนุญาตให้ตามประสงค์ จึงเสด็จขึ้นประทับที่โรงเสื่อ ให้คน
เครื่องครัวขึ้นไปทำที่นั่น ทั้งผู้เฒ่าสำคัญว่าเป็นข้าราชการที่ไปตาม
เสด็จ ลงมาต้อนรับ บอกว่ากระบวนเสด็จเพิ่งผ่านพ้นไปเมื่อตะกี้
เอง แล้วจัดเสื่อเสาดมาปู ตั้งน้ำร้อนน้ำเย็นหมากบุหรี่เสี้ยง นาย
ข้างสามขึ้นนั่งร่วมราชอาสน์ สนทนาปราศรัย ส่วนนางพลับภรรยา
ก็ขนหม้อข้าวเตาไฟ...ทั้งผู้เฒ่าไม่รู้จักและมิได้ระแวงว่าพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับอยู่ที่บ้านของตนเลย จึงเกิดสนุก
เมื่อสนทนากันไป ได้ความว่าบุตรของนายข้างคน ๑ ชื่อสามเณร
ไฉยยังบวชเป็นเปรียญอยู่ที่วัดเบญจมบพิตร จึงมีผู้ถามขึ้นว่านาย
ข้างลงไปเยี่ยมบุตรที่วัดเบญจมบพิตรได้เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวบ้างฤๅไม่ นายข้างบอกว่าเคยเข้าเฝ้าแล้วพระรูปก็ยัง
มีอยู่บนเรือน ก็ยังเป็นการขบขัน

กิริยาอาการของนายข้างเพ็ดทูล โดยฐานะอย่างเป็นผู้
มีบรรดาศักดิ์เสมอกันในวันนั้น เป็นเหตุให้สำราญพระราชหฤทัย
ยิ่งกว่าวันไหนๆ ที่ได้เคยเสด็จประพาสมาในเที่ยววันนั้น ข้างนายข้าง
ก็มีความพอใจในพระราชอัธยาศัย ถึงกราบทูลวานให้ช่วยหาซื้อ
ปืนเมาเซอร์ให้ซักรบบอก ๑ ด้วยนายข้างได้เคยเห็นของผู้อื่น
อยากจะมีบ้าง แต่มีผู้จะหาซื้อที่ไหน ถึงจะเป็นราคาถูกแพงอย่างไร
ก็พอจะหาให้ได้ จึงทรงรับจะหาซื้อปืนให้ตามประสงค์

...เมื่อเสด็จลงเรือ พระราชทานธนบัตรของ ๑ ส่งให้
ในมือนายข้างๆ ยังไม่ทันทราบว่าเป็นของสิ่งใด พอออกเรือ

พระที่นั่งพนมา ทางโน้นนายข้างเปิดซองออกตรวจดู เห็นเป็นธนบัตรราคา ๔๐๐ บาทก็ตกใจ พอพวกเพื่อนบ้านพากันแอบดูอยู่นอกบ้านเข้ามาถามข่าว มีผู้ใหญ่บ้านคน ๑ จำพระองค์ได้ มาบอกให้นายข้างนางพลับ จึงได้ทราบว่าเป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประทับบ้านของตนในวันนั้น พอได้ทราบต่างก็ตกใจรีบลงเรือล่องมากรุงเทพฯ ในวันรุ่งขึ้น เทียวสืบถามหาเจ้านายและข้าราชการที่ได้โดยเสด็จประพาสบ้านของตน ทั้งผิวเมียไปเที่ยวขอขมาลาโทษ และที่สุดได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท นายข้างได้พระราชทานปืนเมาเซอร์ที่ทูลวานให้ซื้อ นางพลับได้พระราชทานหีบหมากเงิน สลักลายอักษรพระนาม แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ดำรัสสั่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ให้ทำประทวนตั้งนายข้าง เป็นที่หมื่นปฏิพัทธ์ภูวนารถแต่นั้นมา^{๑๐}

๔.๒.๒ พระราชทานเงินบำรุงวัดซึ่งเป็นศูนย์กลางของสังคมไทย ประเพณีการเสด็จประพาสครั้งนี้ ถ้าเสด็จประทับเสวยตามวัด เมื่อจะเสด็จกลับ โปรดให้เอาเงินท้ายที่นั่งไปพระราชทานแก่โยยยาวัจกร ๒๐ บาทบ้าง กว้านบ้าง ดำรัสว่า “เป็นค่าล้างวัด”^{๑๑} มาทุกแห่ง

จะเห็นได้ว่ารัชกาลที่ ๕ ทรงมีพระเมตตาและพระมหากรุณาธิคุณอย่างใหญ่หลวงต่อทั้งชาวบ้านและชาววัด น้ำพระราชหฤทัยมีแต่จะทรง “ให้” แก่ราษฎรของพระองค์ไม่ว่าจะเป็นคหบดีหรือสามัญชนทั่วไป โดยที่บางคนที่รับไว้เป็น “เพื่อนต้น” ซึ่งได้แก่ “พวกคหบดีและราษฎรที่ได้ทรงคุ้นเคยเป็นที่ชอบพระราชอัธยาศัย มีอยู่แทบทุกมณฑลที่ได้เสด็จและประพาส พวกนี้ทุกๆ คนย่อมมีความสวามิภักดิ์หมั่นมาเฝ้าแหน และเวลามีการงานอันเป็นโอกาส เช่นทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ก็พากันมาช่วยการงานไม่มีใครขาดเมื่อเสด็จกลับจากยุโรปคราวหลัง พวกเพื่อนต้นพากันเข้าเฝ้าฯ เยี่ยมเยียน ชายได้พระราชทานไม้เท้า หญิงได้พระราชทานกระเป๋าหนังจระเข้ ซึ่งทรงหามาพระราชทานเป็นของฝาก ไม้เท้านั้นเลยเป็นเครื่องยศสำหรับถือมา

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๙-๑๔๒.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๑.

เวลาจะเฝ้าแทน เพราะถ้าเจ้าพนักงานที่จุกของล้อมวง เห็นถือไม้เท้าพระราชทานมาเป็นสำคัญก็ปล่อยให้เข้าเฝ้าแทนได้ไม่ห้ามปราม ส่วนผู้หญิงพระราชทานหีบหมากเงิน สลักลายอักษรพระนามเป็นเครื่องยศ ถือหีบหมากนั้นไป ก็เข้าเฝ้าแทนที่ไหนๆ ได้เหมือนกัน”^{๓๓}

ข้าราชการ

มุมมองเกี่ยวกับข้าราชการผ่านการเสด็จประพาสต้นคราวแรก พบว่า ข้าราชการที่ตามเสด็จประกอบด้วยข้าราชการที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่มาจากตระกูลขุนนาง ดังนี้

ข้าราชการที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์มีจำนวน ๖ พระองค์ ล้วนเป็นเจ้านายชั้นสูง และมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับรัชกาลที่ ๕ แต่ละพระองค์ทรงดำรงตำแหน่งสำคัญในทางราชการ ได้แก่

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศกุลกรมการ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ต่อมาคือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ กรมขุนสมมตอมรินทร์ ราชเลขาธิการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กำกับดูแลกรมพระอาลักษณ์ และเป็นอธิบดีกรมพระคลังข้างที่ ต่อมาคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์

พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าทองแถมถวิลยงศ์ กรมหมื่นสรรพสาตรศุภกิจ ผู้บังคับการกรมช่างมหาดเล็ก ทรงบังคับบัญชาช่างงานต่างๆ ในพระบรมมหาราชวัง เป็นนักถ่ายภาพยนตร์รายแรกของไทย ต่อมาคือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร ต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๒-๑๔๓.

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมขุนนครสวรรค์วรพินิต
ผู้บัญชาการกรมทหารเรือ กระทรวงทหารเรือ ต่อมาคือจอมพลสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมขุนนครราชสีมา
ผู้บัญชาการกองพล กระทรวงทหารเรือ ต่อมาคือ พลเรือเอกสมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมหลวงนครราชสีมา

ส่วนข้าราชการที่มาจากตระกูลขุนนาง มี ๓ คน คือ

พระยาสุรวงศ์ไฉนมคังคี (โต บุนนาค) ผู้บังคับการโรงเรียนนายร้อย
ทหารบก และเป็นราชองครักษ์ประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ต่อมาคือพลโทเจ้าพระยาสุรวงศ์ไฉนมคังคี สมุหราชองครักษ์ในรัชกาลที่ ๕

พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ โกรฤกษ์) อธิบดีกรมขาวยที่ ดูแลรักษา
พระราชฐาน แรกรับราชการเป็นมหาดเล็กประจำห้องพระบรรทม

หลวงศักดิ์นายเวร (อัน นรพัลลภ) ประจำอยู่ในเรือบรรทุกเครื่องครัว
ต่อมาคือจมีนเสมอใจราช

ข้าราชการเหล่านี้คือ “เพื่อนเที่ยว” ในการเสด็จประพาสต้น โดยโปรดให้
เรียกว่า “กองงานพิเศษของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” จะมีหน้าที่
รับผิดชอบที่ขึ้นอยู่กับความถนัดของแต่ละบุคคล ในการแบ่งหน้าที่นั้นไม่ได้ขึ้นอยู่กับว่า
ใครเป็นข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ หรือใครเป็นข้าราชการชั้นผู้น้อย เช่น ใครมีความสามารถ
ในการทำกับข้าวก็จะปฏิบัติหน้าที่นี้อยู่หน้าเตา ใครที่หุงข้าวเก่งก็จะเป็นพนักงาน
หุงข้าว แต่ถ้าใครทำอะไรไม่เป็นเลย พระองค์ก็ไม่ยอมให้อยู่เฉยๆ คนผู้นั้นต้องรับ
หน้าที่เป็นกองล้างชาม การตั้งกองงานพิเศษฯ นั้น เนื่องจากทรงเล็งเห็นว่าน่าจะมี
กิจกรรมทำกันให้เพลิดเพลิน มีการแบ่งงานกันทำ นอกจากนั้นการทำครัวเลี้ยงตนเอง
ในเวลาที่ยออกมาท่องเที่ยวจะทำให้รู้สึกสนุกและเจริญอาหารมากกว่าการที่มีพ่อครัว
มาทำให้ และเป็นการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างข้าราชการที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์
ระดับสูงกับข้าราชการที่เป็นขุนนาง ทำให้ข้าราชการระดับต่างๆ ได้มีโอกาสทำงานร่วมกัน
ในฐานะที่เสมอภาคกัน โดยไม่มีการแบ่งชั้นวรรณะและเป็นการลดการถือทิฐิว่าตนเป็น
เจ้าขุนมูลนายที่ต้องมีคนมารับใช้และทำงานให้ทุกอย่าง นอกจากนี้ยังเป็นการได้สัมผัส

วิถีชีวิตและรับรู้ทุกข์สุขของราษฎรอีกด้วย

ระหว่างการเสด็จประพาสต้น หากมือไหนไม่ได้แวะบ้านชาวบ้าน เจ้านาย และขุนนางที่ตามเสด็จก็ช่วยกันทำครัวกันเองตามความสามารถ เช่น พระยาสุรวงค์ วัฒนาศักดิ์ (โต บุนนาค) เป็นลูกมือทอดเกล็ดปลา สับและหั่นเป็นอาหาร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพกับกรมขุนสมมติอมรพันธ์ทรงทำหน้าที่คนล้างถ้วยชามเช่นเดียวกันกับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ และสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนนครราชสีมา ทุกพระองค์ทรงใช้ชีวิตกันอย่างสามัญชนทั่วไป

จะเห็นได้ว่าข้าราชการที่ตามเสด็จในการเสด็จประพาสต้นคราวแรกนี้ เป็นผู้มีความใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านสายพระโลหิตโดยตรง พระประยูรญาติ และเป็นผู้รับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทแต่ทุกพระองค์ และทุกคนต่างเป็นข้าราชการผู้มีหน้าที่รับผิดชอบต่อบ้านเมืองเป็นการเฉพาะด้าน และมีความเหมาะสมในการทำหน้าที่ในกระบวนเสด็จ นอกจากนี้ยังจะเป็นแนวทางในการนำประสบการณ์จากการตามเสด็จประพาสต้นไปทำประโยชน์ให้แก่ประชาชน และบ้านเมืองต่อไป โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้ามหาจักรวาล สยามมกุฎราชกุมารซึ่งทรงอยู่ในฐานะรัชทายาท ประสบการณ์ในการเสด็จประพาสต้นคราวนี้ย่อมเป็นประโยชน์ต่อพระองค์ประชาชน และบ้านเมือง เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ต่อไป นอกจากนี้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยผู้มีหน้าที่รับผิดชอบ “บำบัดทุกข์บำรุงสุข” ของประชาชนในภูมิภาคต่างๆ โดยตรงก็ทรงได้ “รับรู้” ชีวิตของผู้คนตามหัวเมืองในเส้นทางเสด็จอันจะเป็นประโยชน์นำไปปรับปรุงการบริหารราชการแผ่นดินระบบเทศาภิบาลในกระบวนกรปฏิรูปประเทศต่อไป

ในส่วนข้าราชการตามหัวเมืองที่เสด็จประพาสต้นนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามเน้นการเสด็จฯ ที่ไม่ให้มีการรับเสด็จอย่างเป็นทางการ เช่น คราวเสด็จเพชรบุรีในวันที่ ๑๗ กรกฎาคม เมื่อทรงเปลี่ยนจากการเสด็จโดยทางเรือ มาเป็นเสด็จโดยทางรถไฟตรงไปยังเมืองเพชรบุรีโดยมิให้ข้าราชการที่เมืองนี้ทราบบ ด้วยมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรบ้านเมืองในเวลาปกติที่ไม่ได้มีการเตรียมการรับเสด็จ อย่างไรก็ตามในคราวเสด็จเมืองเพชรบุรีอีกครั้งเมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม เรือพระที่นั่งต้องไปจอดที่หน้าบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์

(เทศ บุนนาค) เจ้าเมืองเพชรบุรีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ค่อยมีโอกาสเสด็จประพาสต้นเพราะ “ไม่มีทางที่จะเสด็จลัดหลังไปได้เหมือนแถวแม่น้ำราชบุรีและสมุทรสงคราม ความสนุกสนานแปลกประหลาดไม่มีใครจะมี...”^{๓๔}

ประชาชน

มุมมองเกี่ยวกับประชาชนผ่านการเสด็จประพาสต้นคราวแรก ก็คือ วิถีชีวิตความเป็นอยู่ ของผู้คนตามเส้นทางเสด็จซึ่งก็น่าจะเป็นภาพเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและข้าราชการที่ตามเสด็จได้เห็นสภาพชีวิตความเป็นอยู่ และได้ “รับรู้” ทุกข์สุขของประชาชนตามความเป็นจริงอย่างใกล้ชิด ทำให้ได้เห็น “ตัวตน” ที่แท้จริงของชาวบ้านซึ่งดำเนินชีวิตตามแบบวิถีไทย ที่มีความผูกพันกับสายน้ำ เพราะมักตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำลำคลอง วิถีชีวิตของประชาชนที่สะท้อนให้เห็นมีดังนี้

๑. การประกอบอาชีพ

๑.๑ การเพาะปลูก ทำนา ทำไร่หอม กระเทียม พริก ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพนี้ ซึ่งบางฤดูกาลน้ำก็ท่วมทุ่ง เรือกสวนไร่นา และคันคลองจนถึงกับต้องรีบเก็บพืชผักตากให้แห้งตั้งชุมชนริมคลองดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี

๑.๒ การประมงโดยวิถีธรรมชาติ ชาวบ้านบางส่วนประกอบอาชีพนี้ได้แก่ การจับปลา กุ้ง ปลาหมึก ซึ่งมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์สามารถหาซื้อได้ตามเส้นทางที่เสด็จผ่าน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มักโปรดเกล้าฯ ให้ซื้อพืชผลและสัตว์น้ำมาปรุงเป็นอาหารอันโอชะรส ดังกล่าวมาแล้ว

๑.๓ การต่อเรือขายและการรับจ้างขนส่งสินค้าและผู้คน ตั้งเห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ผู้ตามเสด็จไปช่วยกันเสาะหาซื้อเรือ จนได้เรือมาดประทุน ๔ แจว ๑ ลำ พระราชทานชื่อว่า “เรือต้น” ดังกล่าวมาแล้ว

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๗.

นอกจากนี้เจ้าของเรือบางราย เมื่อขนส่งสินค้าเสร็จแล้วก็รับจ้างขนส่งผู้คนไปยังสถานที่ตามผู้ว่าจ้าง ตั้งวันที่ ๒๐ กรกฎาคม โปรดให้จ้างเรือประทุน ๒ แจวที่บรรทุกของสวนขึ้นไปขาย แล้วเสร็จจ้างให้เจ้าของแจวมาส่งที่เมืองราชบุรี

จะเห็นได้ว่า ชาวบ้านได้ใช้น้ำและแม่น้ำลำคลองเพื่อการอุปโภคบริโภค การประกอบอาชีพในการเพาะปลูก การประมง และเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งผู้คนและผลผลิตทางเกษตรกรรมไปสู่ตลาด วัด และชุมชนต่างๆ

๒. ความเชื่อความศรัทธาในพระพุทธศาสนา ไสยศาสตร์ และความผูกพันของชุมชนกับวัดซึ่งมักตั้งอยู่ริมน้ำ

ชุมชนมีชีวิตผูกพันกับวัดใกล้บ้าน ในการทำบุญประเพณีต่างๆ ตั้งแต่ “เกิดจนตาย” สืบเนื่องมาจากความเชื่อความศรัทธารวมทั้งในเรื่องการรักษาโรคภัยไข้เจ็บด้วย ตั้งในวันที่ ๒๑ กรกฎาคม เสด็จฯ ตามคลองวัดประดู่ ถึงวัดประดู่หยุดพักทำครัวเสวยเช้าที่วัดนี้ มีพระรดน้ำมนต์ คนเจ็บไข้เพื่อรักษาโรคซึ่งบางส่วนถูกกระทำความไสยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ยินเสียงละครชาติอยู่ในสวน รับสั่งให้แวะเรือพระที่นั่งเข้าไป ทราบว่าลูกเจ้าของบ้านเจ็บมีการบนบานไว้ เมื่อรักษาหายจึงมีละครชาติแก้บน

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยผู้ตามเสด็จก็ทรงได้รับประสบการณ์เช่นนี้ คราวเมื่อทรง “เมาศลีน” จากการตามเสด็จกระบวนเรือเปิดทะเลบริเวณปากน้ำแม่กลองเมื่อวันที่ ๓๐ กรกฎาคม และเมื่อกระบวนเรือเสด็จแวะพักทำครัวเย็นที่วัดโคกกราก สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรง “รู้สึกบอบซ้ำเรื่องเมาศลีนไม่หาย นึกว่าถ้าได้อาบน้ำเสียสักทีเห็นจะสบาย”^{๓๔} จึงทรงขอขึ้นไปอาบน้ำบนกุฏิพระ ทรงเห็นตม่น้ำตั้งเรียงรายเป็นแถวอยู่นอกชานเหมือนที่วัดประดู่ก็ทรงทราบว่าพระเจ้าของกุฏิเป็น “พระหมอน้ำมนต์” เมื่อทรงขออาบน้ำ พระเจ้าของกุฏิก็รดน้ำมนต์ให้เพราะเข้าใจว่าไปขอรดน้ำมนต์ ทรงสรุปว่า “... แต่น้ำมนต์ของท่านองค์นี้ดีจริง ตั้งแต่รดแล้วรู้สึกโล่งใจหายเมาศลีนสนิททีเดียว...”^{๓๖}

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒.

๓. ความมีอัธยาศัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เต็มใจต้อนรับผู้มาเยือน

ชาววัดและชาวบ้านตามเส้นทางเสด็จประพาสต้นล้วนแสดงความมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เต็มใจต้อนรับผู้มาเยือนทั้งหลาย ที่ไม่รู้จักกันมาก่อน ทั้งนี้เป็นไปตามธรรมเนียมไทยแต่โบราณที่ว่า “ใครมาถึงเรือนชานต้องต้อนรับ”

ในการเสด็จประพาสต้น มักประทับ “ทำครัว” เสวยพระกระยาหาร ประทับแรมในเรือที่จอดหน้าวัดต่างๆ ตามเส้นทางเสด็จซึ่งก็ทรงได้รับการต้อนรับจาก “ชาววัด” ทั้งๆ ที่ไม่รู้ว่าเป็นใคร ขณะเดียวกันเมื่อเสด็จฯ ผ่านบ้านเรือนชาวบ้าน ก็จะได้รับการเชื้อเชิญและ “เลี้ยงอาหาร” ดังเช่น ในวันที่ ๑๔ กรกฎาคม กระบวนเสด็จออกจากบางปะอิน ล่องมาตามลำน้ำ ประทับ วัดปรมัยยิกาวาส และเสด็จประพาสสวนสะทอนที่กำลังออกผลงามที่แม่น้ำอ้อม แขวงเมืองนนทบุรีตามคำเชิญของเจ้าของสวน แล้วมาประทับแรมที่หน้าวัดเขมาภิรตาราม ต่อมาวันที่ ๑๖ กรกฎาคม ประทับแรมที่หน้าวัดหนองแขมใน จากนั้นได้เสด็จฯ เข้าคลองดำเนินสะดวก น้ำกำลังท่วมทุ่งและคันคลองเจิ่งทั้งสองฝั่ง เรือจึงแล่นได้สะดวก แล้วมาถึงหลักกก ประทับแรมที่วัดโชติทายการาม ทรงเรือเล็กพายไปประพาสทุ่งคือไร่น้ำท่วม เป็นทะเลไปหมด เจ้าของไร่น้ำท่วมก็เก็บเอาหอมกระเทียมขึ้นฝั่งตามชานบ้านเรือนและบนหลังคา ยายฝั่งเจ้าของบ้านซึ่งกำลังตากหอมกระเทียม ร้องเชิญให้แวะที่บ้าน แล้วนำอาหารที่เตรียมไว้กินเองในเวลาเย็นมาเลี้ยงโดยไม่รู้ว่าเป็นพระเจ้าอยู่หัว เช่นเดียวกับรายนายช่างและนางพลับดังกล่าวมาแล้ว

๔. ความจงรักภักดีของประชาชนต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและข้าราชการยังตระหนักถึงความจงรักภักดีที่ประชาชนมีต่อพระมหากษัตริย์ ทั้งที่ยังไม่พบพระองค์จริงเห็นแต่ในพระบรมฉายาลักษณ์ซึ่งในขณะนั้นก็ไม่แพร่หลายนัก เช่น กรณีเจ๊กฮวดลูกขายยายฝั่ง เมื่อเห็นพระองค์จริงก็จำได้และได้แสดงความเคารพพระองค์อย่างสูงสุด

นอกจากนี้ก็ในกรณีที่ได้รับข่าวการเสด็จอย่างเป็นทางการ เช่น เหตุการณ์ในวันที่ ๒ สิงหาคม ระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสคลองภาษีและคลองสองพี่น้องตามลำดับ สมเด็จพระยาตราชูภานุภพ

ได้เสด็จล่วงหน้าก่อนกระบวนเรือเสด็จ เพื่อมาจัดสถานที่ประทับแรมที่หน้าวัด บางบัวทอง ปรากฏว่าอำเภอ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และชาวบ้านประมาณสามสี่ร้อยคน มาช่วยกันแผ้วถางและทำสะพานที่จอดเรือพระที่นั่งเพื่อให้ทันรับเสด็จ พวกผู้หญิงแม้ มิได้ถูกขอแรงทำงานก็พากันอาสาตั้งเตาหุงข้าวทำครัวเลี้ยงคนงาน ทั้งข้าวปลา ผัก หนุ่ย หมาก สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงออกเงินใช้ค่าเสบียง อาหารก็ไม่มีใครยอมรับ “ว่าอยากจะช่วยกันรับเสด็จ พอบ่าย ๔ โมงการแล้วเสร็จ เลี้ยงกันอีกเกริกสนุกสนานราวกับงานไหว้พระอย่างใหญ่ ใครได้เห็นแล้วจะต้องยินดี ด้วยเห็นได้ว่าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีความสามัคคีต่อพระเจ้าอยู่หัวเพียงไร”^{๓๓}

นอกจากนี้ประชาชนส่วนหนึ่งก็ได้ตั้งโต๊ะหมู่บูชาพระบรมฉายาลักษณ์ของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งรายเจ็กรวดลูกชายยายฝั่ง

จากมุมมองประชาชนโดยผ่านการเสด็จประพาสต้นคราวแรก จะเห็นถึงวิถี ชีวิตของผู้คนทั้งในด้านการประกอบอาชีพ ความเป็นอยู่ ศรัทธาความเชื่อทั้งในพระพุทธ ศาสนาและไสยศาสตร์ ความมีอัธยาศัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต้อนรับผู้คนต่างถิ่นผู้มาเยือน และที่สุดก็คือความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่าง เปี่ยมล้น ซึ่งคุณสมบัติดังกล่าวก็เป็นเอกลักษณ์ที่แสดงความเป็นคนไทยมาทุกยุค ทุกสมัย ภาพชีวิตของประชาชนดังกล่าวก็สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์อันดีงามระหว่าง พระมหากษัตริย์กับประชาชนด้วย

ผลของการเสด็จประพาสต้นคราวแรก

๑. การบรรลุวัตถุประสงค์ของการเสด็จประพาสต้น คือการทำให้ พระพลานามัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับเป็นปกติสุข ตั้งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้ว่า “การเสด็จคราวนี้เป็นที่ เรียบร้อยมีความสุขสบายทั่วกัน คือพระเจ้าอยู่หัวโดยเฉพาะ เวลานั้นย่ำว่าทรงสบาย หายประชวรเป็นปกติแล้วได้”^{๓๔} นับเป็นผลโดยตรงของการเสด็จประพาสต้นต่อรัชกาลที่ ๕ อย่างไรก็ดี หลังจากเสด็จประพาสต้นคราวแรกได้เพียง ๖ ปี พระองค์ก็เสด็จสวรรคต

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

๒. การเกิดธรรมเนียมการเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ หลังจากการเสด็จประพาสต้นคราวแรกแล้ว รัชกาลที่ ๕ ได้เสด็จประพาสทำนองเดียวกันอีกหลายคราวทั้งในกรุงเทพฯ และตามมณฑลหัวเมือง เช่น สระบุรี กำแพงเพชร นครสวรรค์ สุพรรณบุรี และปราจีนบุรี แต่การเสด็จประพาสคราวหลังๆ มีลักษณะ “ความขบขันน้อยไปกว่าคราวแรกๆ...”^{๓๙} ด้วยเหตุผลดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายว่า “...ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือราชากรู้เสียมากกว่าพระเจ้าอยู่หัวโปรดเสด็จอย่างคนสามัญ ถ้าเห็นใครแปลกหน้าเป็นผู้ดีชาวบางกอก ก็ชวนจะเข้าไปเสี่ยวว่าพระเจ้าอยู่หัว บางทีหาเด็กเล็กเด็กชวากันไปเที่ยว ไปดูกราชกรับเสด็จเป็นพระเจ้าอยู่หัวก็มี เพราะฉะนั้นในตอนหลังจะหาใครรู้จักพระองค์สนิทอย่างนายข้างยายพลับ ไม่มีอีก อีกประการหนึ่ง ตั้งแต่เสด็จกลับจากยุโรปคราวหลัง มีเรือยนต์เข้ามาใช้ในกระบวนเสด็จฯ ประพาสด้วยเรือยนต์เสียมาก เมื่อเสด็จประพาสด้วยเรือยนต์แล้วก็ต้องเป็นอันรู้ว่าพระเจ้าอยู่หัวอยู่เอง จึงไม่มีใครมีเรื่องขบขันอย่างคราวแรก...”^{๔๐}

๓. การเสริมสร้างความสัมพันธ์อันดีงามระหว่างพระมหากษัตริย์กับข้าราชการ และประชาชน และระหว่างข้าราชการกับประชาชน การเสด็จประพาสต้นคราวแรกก่อให้เกิดความเข้าใจซึ่งกันและกันเป็นการ “เข้าถึง” ประชาชน อันนำไปสู่การแก้ไขปรับปรุงการบริหารจัดการในด้านการปกครองเพื่อให้ประชาชนมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ปลอดภัย “การถูกข่มขู่คุกคาม” จากข้าราชการท้องถิ่น กล่าวคือจากการเสด็จประพาสอย่างสามัญชน ทำให้รัชกาลที่ ๕ ทรงรับรู้ข้อมูลของท้องถิ่นนั้นๆ อย่างชัดเจนและได้ทอดพระเนตรทุกข์สุขของราษฎรด้วยพระองค์เอง ไม่ผ่านการรายงานจากข้าราชการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลนี้มีการปฏิรูปการปกครองและวางรากฐานความเจริญในหลายๆ ด้าน เป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งยิ่งใหญ่ของระบบบริหารราชการแผ่นดิน จึงต้องมีการดำเนินการและติดตามประเมินผลด้วยความสุขุมรอบคอบและใกล้ชิด การเสด็จประพาสต้นคราวแรกจึงเป็นเสมือนการลงพื้นที่เพื่อตรวจราชการและติดตามผลจากการปฏิรูปการปกครองที่พระองค์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งข้าราชการออกไปปฏิบัติหน้าที่ประจำตามหัวเมืองต่าง

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗-๓๘.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๙.

พระเนตรพระกรรณ การเสด็จประพาสต้นทำให้ทรงเห็นการปกครองของเจ้าหน้าที่บ้านเมือง ว่าทำการปกครองได้เรียบร้อยราบรื่นเพียงใด หรือกดขี่ให้ราษฎรเดือดร้อนอย่างไร หากทรงพบข้อบกพร่อง จะทรงริบจัดการแก้ไขหรือให้เปลี่ยนแปลงใหม่โดยเร็ว เป็นเหตุให้เจ้าหน้าที่ทั้งหลายต้องปฏิบัติหน้าที่การทำงานอย่างเคร่งครัดและซื่อตรง เป็นประโยชน์ต่อการบริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งส่งผลต่อความสำเร็จของการปฏิรูปการปกครองอันจะสะท้อนเป็นประโยชน์สุขต่อประชาชนในที่สุด

ตัวอย่างผลของการเสด็จประพาสต้น ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและสร้างสรรค์ประโยชน์ต่อประชาชน คือ คราวเสด็จประพาสต้นที่ท่าฉลอม เมืองสมุทรสาคร พระองค์ได้เสด็จประพาสที่ตลาดบ้านท่าฉลอมหรือตลาดท่าจีน ได้ทอดพระเนตรสภาพของตลาดท่าฉลอมแล้วมีรับสั่งในภายหลังว่าสกปรกเสื่อมโทรม เป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย มีหนังสือราชการถึงพระยาพิไชยสุนทร ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาครในขณะนั้น ให้เรียกกำนันผู้ใหญ่บ้านที่ตลาดท่าจีนมาประชุม และปรึกษากันว่าควรจะทำอย่างไร อย่าให้เป็นทีติเตียนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาครจึงได้ชักชวนพ่อค้าประชาชนในตำบลท่าฉลอม เรี่ยไรเงินได้เป็นจำนวน ๕,๔๗๒ บาท นำมาปรับปรุงตลาดท่าฉลอมให้สะอาด และทำถนนปูอิฐพร้อมด้วยสะพานข้ามคลองอีก ๓ แห่ง เมื่อปรับปรุงเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดถนนที่สร้างขึ้นใหม่และพระราชทานชื่อถนนว่า “ถนนถวาย” และเนื่องจากทรงเห็นความเสียหายร่วมแรงร่วมใจของชาวตำบลท่าฉลอมเพื่อส่วนรวมจึงทรงมีพระบรมราชโองการพระราชทานภาษีเรือ ภาษีร้านค้าและภาษีโรงเรือนของตำบลท่าฉลอมให้ไว้เป็นเงินรักษาถนน จุดดวงโคมในเวลากลางคืนและจัดจ้างคนเก็บขยะมูลฝอยในตำบลไปทิ้งที่อื่นให้สะอาด จากพระราชดำริที่พระราชทานไว้จึงเป็นจุดริเริ่มให้กระทรวงมหาดไทยจัดตั้งสุขาภิบาลหัวเมืองแห่งแรกขึ้นในประเทศไทยที่ตำบลท่าฉลอมเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๔๙ ก่อนจะมีประกาศพระบรมราชโองการขยายเขตสุขาภิบาลตำบลท่าฉลอมเป็นสุขาภิบาลเมืองสมุทรสาคร และสุขาภิบาลในเขตท้องที่อื่นๆ ต่อไปอีกถึง ๓๕ เขต

ในส่วนของการข้าราชการที่ตามเสด็จประพาสต้นก็มีโอกาสได้ “รับรู้” สภาพความเป็นจริง ความทุกข์และความสุขของประชาชน ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจ

ขณะเดียวกับที่ดำเนินตามแบบอย่างพระราชปฏิบัติและพระราชจริยวัตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีต่อทั้งข้าราชการและประชาชนด้วยยึดหลักพระเมตตา และพระมหากรุณาธิคุณเป็นที่ตั้ง ด้วยการยึดแบบอย่างปฏิบัติเช่นนี้ก็ทำให้การเข้าถึงประชาชนของข้าราชการเป็นไปโดยง่าย และนำไปสู่การปรับปรุงการบริหารราชการแผ่นดินในส่วนหัวเมืองได้อย่างถูกต้องเป็นประโยชน์ต่ออาณาประชาราษฎร์ตามพระราชโบายของรัชกาลที่ ๕ นับเป็นกุศโลบายที่สะท้อนพระราชวิสัยทัศน์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพระผู้นำและนักปกครองผู้ทรงพระปรีชาสามารถ เป็นการใช้หลัก “เข้าใจ เข้าถึง และปรับปรุงในกระบวนการปฏิรูป” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช พระราชานัดดา “หลานปู่” ของพระองค์ก็ได้ทรงใช้หลักในทำนองเดียวกันนี้ในการให้ข้าราชการยึดถือปฏิบัติต่อประชาชนคือ “เข้าใจ เข้าถึง และพัฒนา”

๔. การทำนุบำรุงเศรษฐกิจ การเสด็จประพาสต้นคราวนี้ซึ่งใช้ระยะเวลากว่า ๑ เดือน ทำให้มีการใช้เงินในการจับจ่ายใช้สอยเป็นจำนวนมาก เกิดกระแสเงินหมุนเวียนในหมู่ประชาชน เอื้อต่อการส่งเสริมอาชีพและภูมิปัญญาท้องถิ่นของชาวบ้าน เช่นการเพาะปลูก การทำประมง การต่อเรือ ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างหลายตอนที่นำมาประกอบ

๕. การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ในการเสด็จประพาสต้นคราวแรกจะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดที่จะหยุดประทับแรมหรือพักทำครัว แม้กระทั่งวาระการบริเวณหน้าวัดที่ตั้งเรียงรายตามชุมชนริมแม่น้ำลำคลองต่างๆ พร้อมกับพระราชทาน “เงินล้างวัด” แก่วัดนั้นๆ เป็นการทำนุบำรุงวัดส่วนหนึ่ง นอกเหนือจากการพระราชทานพระราชทรัพย์และสิ่งของเพื่อบำรุงวัดโดยปกติแล้ว นอกจากนี้ก็โปรดเสด็จฯ ไปนมัสการพระพุทธรูปและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำวัดกับทั้งเสด็จทอดพระเนตรสิ่งก่อสร้างต่างๆ ที่แสดงประวัติความเป็นมาของวัดและชุมชน พร้อมกับทรงสนทนากับพระภิกษุที่จำพรรษาอยู่ในวัดนั้นๆ รวมทั้งชาวบ้านที่มาทำบุญ หรือประกอบพิธีกรรมต่างๆ อยู่เนืองๆ

พระราชจริยวัตรดังกล่าวสะท้อนถึงความเอาพระราหฤทัยใส่ประชาชนทุกกลุ่มและทุกชนชั้นในสังคม กับทั้งยังเป็นการสร้างความเจริญให้แก่สังคมโดยผ่านสถาบันศาสนา ซึ่งเป็นสถาบันที่มีความหมายและความสำคัญต่อชุมชนโดยเฉพาะ

ในด้านจิตวิญญาณและภูมิปัญญา

อย่างไรก็ดีผลของการเสด็จประพาสต้นซึ่งเริ่มขึ้นจากพุทธศักราช ๒๔๔๗ เป็นคราวแรกนี้ ที่สำคัญที่สุดคือ การเสริมสร้างความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดและความผูกพันที่แน่นแฟ้นระหว่างพระมหากษัตริย์คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับประชาชน “ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน” ของพระองค์ ดังที่ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ในพระนิพนธ์ว่า

...เหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงเป็นที่รักใคร่ของอาณาประชาราษฎรทั่วหน้า สมกับที่ได้ถวายพระนามจารึกไว้ในฐานพระบรมรูปทรงม้าว่า “ปิยมหาราชาราช” ที่จริงพระองค์ทรงรักใคร่ในไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เหมือนกับบิดารักบุตร พ่อพระราชหฤทัยที่จะค้ำคั้นเคยคบหา และถึงเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎรโดยมิได้ถือพระองค์ ยกตัวอย่างดังจะเห็นได้ในเรื่องประพาสต้นนี้เป็นพยาน การที่พระองค์ทรงสมาคมกับราษฎร ไม่ใช่สักแต่ว่าเพียงจะรู้จัก หรือสนทนาปราศรัยให้คุ้นเคยกันเท่านั้น ย่อมทรงเป็นพระราชธุระไต่ถามถึงความทุกข์สุข และความเดือดร้อนที่ได้รับจากผู้ปกครองอย่างใดๆ บ้างทุกโอกาส ผู้ที่เคยตามเสด็จย่อมเคยได้ยินและทราบความอันนี้ ฉะนั้นได้เคยเห็นบางที่ราษฎรกราบทูลร้องทุกข์เป็นข้อความซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นความทุกข์ร้อนจริง ทรงรับธุระมาต่อว่า ทำเอาเจ้าหน้าที่ตั้งแต่เสนาบดีลงมาได้ความรำคาญใจหลายคราว บางทีถึงต้องผลัดเปลี่ยนพนักงานปกครองก็มีบ้าง เป็นเหตุให้การเสด็จประพาสเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ความสุขสำราญของราษฎรได้อีกเป็นอันมาก ใช่แต่เท่านั้น บรรดาราษฎรที่ได้เสด็จไปทรงค้ำคั้น ในเวลาเสด็จประพาส พระองค์มิได้ทรงละลืม ในเวลาต่อมาเมื่อคนเหล่านั้นเข้ามาถึงกรุงเทพฯ จะเข้าไปเฝ้าแทน ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานโอกาสให้เข้าเฝ้าได้ตามความปรารถนา บางทีถึงรับสั่งให้เข้าไปรับพระราชทานเลี้ยงในพระราชวัง รับสั่งเรียกพวกที่คุ้นเคยเหล่านั้นว่าเพื่อนต้น มีอยู่ทั้ง

ชายหญิงแทบทุกหัวเมืองที่ได้เสด็จประพาส...^{๔๐}

นอกจากนี้การเสด็จประพาสตัวยังสะท้อนให้เห็นความเป็นพระเจ้าแผ่นดินในพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า

...การที่เป็นเจ้าแผ่นดินไม่ใช่สำหรับมังมี ไม่ใช่สำหรับคุมเหง คนเล่นตามชอบใจ มีไข้เกลียดไว้แล้วจะได้แก้เผ็ด มีไข้เป็นผู้สำหรับจะกินสบายนอนสบายถ้าจะปรารถนาเช่นนั้นแล้วมีสองทาง คือ บวชทางหนึ่ง เป็นเศรษฐีทางหนึ่ง เป็นเจ้าแผ่นดินสำหรับแต่เป็นคนจน และเป็นคนที่อดกลั้นต่อสุขและทุกข์ อดกลั้นต่อความรักและความชัง อันจะเกิดวิหิงษ์มาในใจ หรือมีผู้ยุยง เป็นผู้ปราศจากความเกียจคร้านผลที่จะได้นั้นมีแต่ชื่อเสียงปรากฏเมื่อเวลาตายแล้ว เป็นผู้รักชาววงศ์ตระกูลไว้ได้ และเป็นผู้ป้องกันความทุกข์ของราษฎร ซึ่งอยู่ในอำนาจความปกครอง ต้องหม่าใจในความสองข้อนี้เป็นหลักมากกว่าคิดถึงการเรื่องอื่น ถ้าผู้ซึ่งมิได้ทำใจได้เช่นนี้ก็มิได้เห็นเลยว่าจะปกครองรักษาแผ่นดินอยู่ได้^{๔๑}

จากการศึกษาเรื่องนี้พบว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง “นวัตกรรม” ใหม่ในมิติความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชนสามัญโดยมีพื้นฐานแนวคิดมาจากสิ่งที่ทรง “รับรู้” จากพระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงริเริ่มไว้ซึ่งได้แก่ การเสด็จพระราชดำเนินเยือนหัวเมืองซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์มักโดยเสด็จด้วยและการเสด็จฯ ออกรับเรื่องราวร้องทุกข์จากประชาชนด้วยพระองค์เองอย่างสม่ำเสมอ อันทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชนที่เดิมมี “ช่องว่าง” อยู่มากลดลงได้ในระดับหนึ่ง อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงใช้วิธีการที่แตกต่างจากสมเด็จพระบรมชนกนาถและพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ในพระบรมราชจักรีวงศ์คือ

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔-๔๖.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

“การเสด็จประพาสต้น” ซึ่งหมายถึงการเสด็จพระราชดำเนินไปยังสถานที่ต่างๆ ในพระราชอาณาจักร ในลักษณะการปลอมพระองค์เป็นสามัญชน เพื่อมิให้ผู้ใดจำพระองค์ได้ กับทั้งไม่มีการแจ้งหมายกำหนดการล่วงหน้าและมีให้มีการเตรียมการรับเสด็จแต่อย่างใด แม้แต่คณะผู้ติดตามเสด็จก็ไม่ทราบเส้นทางเสด็จล่วงหน้า การเสด็จประพาสต้นนอกจากจะเป็นการพักผ่อนพระราชอิริยาบถให้ผ่อนคลายจากพระอาการประชวรซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายดั้งเดิมของการเสด็จฯ ครั้งนี้แล้ว ยังเป็นการทำให้ได้ทอดพระเนตรสภาพความเป็นอยู่ของราษฎร ได้ทรงรับรู้ถึงปัญหาความทุกข์ยากของประชาชนด้วยพระองค์เองเพื่อจะได้พระราชทานความช่วยเหลือต่อไป นับเป็นการเปิดมิติใหม่ในการสร้างความสัมพันธ์กับประชาชน แม้จะได้เริ่มมาแล้วในรัชกาลที่ ๔ แต่การเสด็จฯ เยี่ยมราษฎรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เป็นการเสด็จฯ เยี่ยมพระมหากษัตริย์ มิใช่เยี่ยมสามัญชนดังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมิได้ทรงเห็นความทุกข์ยากเดือดร้อนของประชาชนตามสภาพที่เป็นจริงเท่าใดนัก

นอกจากนี้การเสด็จประพาสต้นยังสะท้อนให้เห็นทัศนคติของผู้นำรัฐไทยยุคนี้ ที่ใส่ใจในการบำบัดทุกข์บำรุงสุขของราษฎรอย่างแท้จริง พระราชปฏิบัติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อประชาชนของพระองค์เช่นนี้นับว่าเป็นแนวทางให้ข้าราชการที่ตามเสด็จผู้มิบทบาทในการบริหารบ้านเมืองในสมัยปฏิรูป ทั้งที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และที่สืบเชื้อสายจากตระกูลขุนนางและข้าราชการผู้รับเสด็จได้ยึดถือเป็นแบบอย่างในอันที่จะบำบัดทุกข์บำรุงสุขของราษฎรให้ได้ผลสัมฤทธิ์ตามภาระหน้าที่ของผู้ที่เป็นข้าราชการในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างแท้จริง ยิ่งกว่านั้นการเสด็จประพาสต้นยังเป็นแบบอย่างของการเดินทางไปตรวจราชการและมีการประเมินผลการดำเนินงานจากการปฏิรูปราชการแผ่นดินในลักษณะที่ข้าราชการในท้องถิ่นไม่อาจ “จัดฉาก” หรือดำเนินการในลักษณะ “ผักชีโรยหน้า” บิดเบือนความจริงต่อผู้มาตรวจราชการและประเมินผลการปฏิบัติงานได้เลย

ดังนั้นผลอันเกิดจากการเสด็จประพาสต้นอาจนำมาซึ่งการกำหนดนโยบายในการบริหารจัดการตามแนวความคิดสมัยใหม่ในปัจจุบันคือ “การเข้าใจ เข้าถึง และพัฒนา” โดยมีการประเมินผลการปฏิบัติงานเป็นระยะๆ ซึ่งตรงกับพระราชดำริและพระราชปฏิบัติของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันผู้ทรงเป็น “หลานปู่” ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงได้รับการยกย่องว่าเป็น

พระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระอัจฉริยภาพในการบริหารจัดการ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระอัจฉริยภาพในด้านการบริหารจัดการแบบเดียวกันโดยทรงมีพระราชวิสัยทัศน์ในด้านนี้อย่างกว้างไกลล้ำสมัยไปล่วงหน้ากว่า ๑๐๐ ปีแล้ว

สรุป

จะเห็นได้ว่ามุมมองเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ ข้าราชการและประชาชน ผ่านการเสด็จประพาสต้นคราวแรกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นคือ “การประพาส” และ “การปฏิบัติหน้าที่” ในฐานะต่างๆ กันของบุคคลทั้ง ๓ สถานะพระมหากษัตริย์ในฐานะพระผู้นำแห่งแผ่นดิน ทรงประพาสปฏิบัติตนเยี่ยงสามัญชน เพื่อจะได้ทรง “รับรู้” ชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนตามสภาพที่เป็นจริงด้วยพระองค์เอง ไม่ผ่านเพียงการทอดพระเนตรรายงาน หรือการทรงฟังคำกราบบังคมทูลจากข้าราชการเท่านั้น ขณะเดียวกันก็เป็นการติดตามและประเมินผลการปฏิรูปการบริหารราชการแผ่นดินในส่วนภูมิภาคกับทั้งเป็นการทดลองใช้การคมนาคมแบบใหม่ที่ทรงวางรากฐานไว้ด้วย ในขณะเดียวกันข้าราชการผู้ตามเสด็จซึ่งล้วนมีบทบาทสำคัญยิ่งในการบริหารบ้านเมืองในระบบราชการแบบใหม่ก็เกิดความ “เข้าใจและเข้าถึง” ประชาชน อันนำไปสู่การปรับปรุงงานในส่วนที่ตนเองมีหน้าที่รับผิดชอบในกระบวนการปฏิรูปบ้านเมืองตามพระบรมราโชบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนประชาชนก็ได้มีโอกาสเข้าเฝ้าฯ แสดงความเป็นตัวตนของตัวเองทั้ง “ทุกข์และสุข” ให้ทรงทราบโดยไม่รู้เลยว่าบุคคลที่ตนได้ “เลี้ยงอาหาร” และ “สนทนาวิสาสะด้วยอย่างใกล้ชิด” คือ เจ้าชีวิตและเจ้าแผ่นดินของตน จากการประพาสปฏิบัติตามฐานะดังกล่าว สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์อันงดงามระหว่างพระมหากษัตริย์กับ ข้าราชการและประชาชน นั่นคือ “ความรัก ความเมตตา และความกรุณา” ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงมีต่อพสกนิกรของพระองค์ทั้งข้าราชการและประชาชน ในลักษณะที่ “บิดามือต่อบุตร” ในขณะเดียวกัน ข้าราชการผู้มีความจงรักภักดีต่อพระองค์อย่างเต็มเปี่ยมอยู่แล้วก็ขวนขวายที่จะบริหารราชการบ้านเมืองเพื่อประโยชน์สุขของประชาชนอย่างเต็มสติกำลังเป็นการสนองพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์และสนองคุณประเทศ ส่วนประชาชนซึ่งมีความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวอยู่แล้วในเชิงนามธรรมในระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช การเสด็จประพาสต้นก็ยิ่งทำให้พวกเขาได้ตระหนักถึงความรัก พระเมตตา และพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ต่อตนเองอย่างเป็นรูปธรรม ซึ่งทำให้เกิดความซาบซึ้ง และจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นทวีคูณ นำไปสู่การถวายพระราชสมัญญานามแด่พระองค์ว่า “สมเด็จพระปิยมหาราช” ในเวลาต่อมา ซึ่งยังคงเป็นที่เคารพเทิดทูนของประชาชนชาวไทยทุกหมู่เหล่าตราบนานเท่านาน

บรรณานุกรม

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ**

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบาย แก่ไขการ

ปกครองแผ่นดินฯ. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์; ๒๔๙๓.

_____. **ลิลิตนิทราชาคริต: พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า**

เจ้าอยู่หัว. พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช; ๒๔๙๑.

ตำราช่างภาพ, สมเด็จพระฯ กรมพระยา. ความทรงจำ. กรุงเทพมหานคร: ศิลป-

บรรณาคาร; ๒๕๑๖.

_____. **จดหมายเหตุเรื่องประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕ (เสด็จประพาสต้น รศ.๑๒๓)**

ใน เสด็จประพาสต้น. เชียงใหม่: บริษัทสันติภาพแพ็คพรีนท์จำกัด; ๒๕๕๒.

_____. **นิทานโบราณคดี.** หนังสืออนุสรณ์ในการเสด็จพระราชดำเนินพระราชทาน

เพลิงศพ นางมณฑนา ดิศกุล ณ อยุธยา. กรุงเทพมหานคร: พิพิธภัณฑ

วังวรดิศและหอสมุดตำราช่างภาพ; ๒๕๑๕.

_____. **ประวัติบุคคลสำคัญฉบับสมบูรณ์.** กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา; ๒๕๐๕.

ทองต่อ กัลยไม้ ณ อยุธยา. แผ่นดินพระจุลจอมเกล้าฯ. กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ

๑๙๙๑; ๒๕๕๒.

_____. **พระราชผู้เป็นที่รักของประชาชน.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เพชรสยาม

การพิมพ์; ๒๕๒๙.

_____. **เสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ ๕.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์และทำปก

เจริญผล; ๒๕๒๐.

เถียรดนัย เสริมบุญไพศาล. “การเสด็จประพาสต้น: พระมหากษัตริย์คุณสุปวงประชา”

เรียงความทุนรางวัลภูมิพล ประจำปี ๒๕๕๒ (ยังไม่ได้พิมพ์เผยแพร่).

ปกรัฏ กนกอนาพร. “การเสด็จประพาสต้น: พระมหากษัตริย์คุณสุปวงประชา”

เรียงความทุนรางวัลภูมิพล ประจำปี ๒๕๕๒ (ยังไม่ได้พิมพ์เผยแพร่).

ประยูทธ สิทธิพันธ์. ประวัติศาสตร์ประพาสต้น. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บำรุง

นุกุลกิจ; ๒๕๒๔.

ปิยนาด บุนนาค. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: ปิยมหาราชผู้ทรงวาง

รากฐานระบอบราชการไทยและปฏิรูปประเทศแบบ “พลิกแผ่นดิน”. ใน:

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาระบบราชการ: ๙ แผ่นดินของการปฏิรูประบบราชการ. กรุงเทพมหานคร: บริษัท วิชั่น พริน แอนด์ มิเดียรี่ จำกัด; ๒๕๕๐.

_____ . **“ชุมชนกับทรัพยากรน้ำในวิถีไทย: มุมมองผ่านการเสด็จประพาสต้น”**

เอกสารประกอบการบรรยาย ณ สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันพฤหัสบดีที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๕๓.

_____ . **ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่** (ตั้งแต่การทำสนธิสัญญาบาวริง ถึง “เหตุการณ์

๑๔ ตุลาคม” พ.ศ.๒๕๑๖) ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: โครงการ

เผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย; ๒๕๕๓.

พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. **สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น**. กรุงเทพมหานคร: นิตยสาร

คลังสมอง, ๒๕๓๔.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๒**. กรุงเทพมหานคร:

นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์; ๒๕๕๖.

เสด็จประพาสต้น สารคดีโทรทัศน์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร: สันติภาพแพ็คพริ้นท์, ๒๕๕๒.

หนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์. ฉบับวันศุกร์ที่ ๒๒ กรกฎาคม พ.ศ.๒๕๔๗.